

Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenleving in beweging

Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd

Samenleving in beweging

Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd

Erik de Bakker

Lex Thijssen

Wil Portegijs

50 jaar spiegel
van de
samenleving

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, augustus 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

Volgnummer: 2023-14

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Vertaling samenvatting: Metamorfose Vertalingen, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Kim van Dam

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via

DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
Adviezen en samenvatting	6
1 Inleiding	12
1.1 Verzuchting en rellen	12
1.2 Een oud issue dat <i>hot</i> blijft	13
1.3 Vraagstelling, aanpak en opbouw	16
Noten	18
2 Diversiteit	19
2.1 De vloeibare samenleving	19
2.2 Definities van diversiteit	20
2.3 Saillantie van kenmerken en classificatie-issues	21
2.4 Over het begrip superdiversiteit	23
2.5 Een brede en reflectieve definitie	25
Noten	26
3 Sociale cohesie	27
3.1 Een ontbrekend thuisgevoel	27
3.2 Definities van sociale cohesie	28
3.3 Typen verbanden, analyseniveaus en methoden	32
3.4 Verklaringen van sociale cohesie	34
3.5 Onderzoek naar sociale cohesie	36
3.6 Afsluitend: diversiteit en sociale cohesie	42
Noten	44
4 Normatieve kaders	48
4.1 Hoe voel je je thuis en wie heeft een huis?	48
4.2 Discoursen rondom diversiteit	49
4.3 Normativiteit en sociale cohesie	51
4.4 Vijf velden van discussies	52
Noten	54
Summary	56
Literatuur	62

Voorwoord

Met deze literatuurstudie beoogt het Sociaal en Cultureel Planbureau licht te werpen op de begrippen sociale cohesie en diversiteit. Een begrip als sociale cohesie laat zich moeilijk definiëren. In een eerder SCP-rapport over sociale cohesie verwijzen de auteurs naar Augustinus' typering van het begrip tijd: 'Je weet wat het is, totdat je het probeert uit te leggen' (*Betrekkelijke betrokkenheid*, Schnabel et al. 2008: 13). En ook de consequenties van sociale cohesie kunnen verschillen. Aan de ene kant draagt sociale cohesie bij aan de kwaliteit van leven van leden van een gemeenschap of van een groep. Aan de andere kant kan sociale cohesie, als die samengaat met sterke groepsnormen, leiden tot negatieve uitkomsten als groepsdenken en gebrek aan creativiteit.

Hoe het staat met sociale cohesie, wordt in Nederland vaak in verband gebracht met de diversiteit van de samenleving. Mede door verschijnselen als individualisering en migratie wordt onze samenleving steeds diverser. Wanneer mensen niet op elkaar lijken in hun gewoonten en opvattingen, kan het lastiger zijn zich onderling te verbinden. Maar de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie is niet eenduidig. Verschillen tussen mensen worden op zeer verschillende manieren waargenomen, afhankelijk van de context en dimensie van diversiteit. In de ene situatie is iemands sociaal-economische achtergrond saillant, in een andere situatie iemands genderidentiteit of religieuze achtergrond. Daarbij spelen machtsverhoudingen en normeringen een grote rol; niet alleen in de beleving van diversiteit, maar ook in de gevolgen die ze heeft voor relaties tussen mensen.

In het publieke debat zijn zowel diversiteit als sociale cohesie begrippen die regelmatig als wapens worden ingezet om politiek standpunten te verdedigen. Spannend en soms ook onaangenaam wordt het wanneer diversiteit en sociale cohesie als onverzoebare feiten tegenover elkaar worden gezet. Juist dan is een verantwoord en geïnformeerd gebruik van deze begrippen van belang, want woorden en meningen doen ertoe en kunnen sociale verhoudingen beschadigen. Met de vijf adviezen die het rapport meegeeft voor de publieke discussie over diversiteit en sociale cohesie willen wij bijdragen aan een beter gefundeerde discussie over dit thema.

Prof. dr. Karen van Oudenhoven (algemeen directeur)

Drs. Marjolijn Olde Monnikhof (plv. directeur)

Adviezen en samenvatting

People don't change people, time does
The Wombats – *Fix yourself, not the world*

Samenleving in beweging

De toegenomen dynamiek door digitalisering en globalisering in combinatie met de onzekerheden door klimaatverandering, doet ons afvragen hoe we nu en in de toekomst in verscheidenheid en welvaart kunnen samenleven. De sociale samenhang lijkt soms plaats te hebben gemaakt voor meerdere kloven die moeilijk overbrugbaar lijken; tussen randstad en platteland, tussen bestuurders en burgers, tussen mensen met en mensen zonder een migratieachtergrond, tussen mensen met alleen basisonderwijs of een vmbo-diploma en mensen met een hbo- of wo-diploma. Diversiteit wordt onderhand meer met verdeeldheid en conflicten geassocieerd dan met culturele verrijking en maatschappelijke progressie. Dit alles staat tegen de achtergrond van een verzorgingsstaat die in zijn voegen lijkt te kraken en waarvan de beloften voor velen steeds valier zijn geworden. Ongelijkheden blijven hardnekkig aanwezig, alsof deze de enige constanten zijn in een turbulente en onzekere wereld die steeds minder sociaal en coherent kan aanvoelen.¹ De samenleving is druk in beweging, maar sommige zaken lijken niet of weinig te veranderen en de harde discussies die we dagelijks via de media krijgen voorgeschoteld kunnen een pessimistische stemming losmaken over de menselijke collectieven die deze aarde bevolken.

Wanneer door allerlei berichten over 'waar het met de maatschappij heengaat' de moed ons spreekwoordelijk in de schoenen dreigt te zakken, kan het troostrijk zijn om, zoals Abram de Swaan dat bijvoorbeeld doet, een langer tijdsperspectief te hanteren en een trend waar te nemen naar steeds grotere samenwerkingsverbanden, veelal gedreven door religieuze bekering, handel, industrialisatie en ontwikkelingen in infrastructuur en massacommunicatie (De Swaan 2004, 2007). Belangrijke historische resultaten en sociale categorieën van nu, zoals de grotere wereldreligies, de natie, sociale klasse, etniciteit en gender, zijn voortgekomen uit steeds maar weer verder uitdijende groepen, uit steeds grotere cirkels van vertrouwen en identificatie (De Swaan 2001, 2007; Ho 2021). Mensen kunnen zulke veranderingen dan misschien niet direct meemaken of tot stand brengen, tijd is op zijn manier ook een actor. Zo stelt Robert Putnam (2007) weliswaar dat concentraties van etnische diversiteit vaak resulteren in een vermindering van sociale cohesie – een these die in de wetenschappelijke wereld en die van bestuurders voor nogal wat ophef zorgde – maar in het roemruchte artikel waarin hij dit stelde, *E pluribus unum*, wijst hij ook op de helende werking van de tijd.² Binnen onze landsgrenzen kunnen we wijzen op *Vijf eeuwen migratie* van Leo en Jan Lucassen, een historische studie waarin de uitgangspunten van integratiepessimisten worden weerlegd of gerelativeerd. Dit onderzoek concludeert dat een afgewogen oordeel over de impact van migratie alleen mogelijk is wanneer men 'het gehele spectrum van het fenomeen migratie' door de tijd in ogenschouw neemt (Lucassen en Lucassen 2018: 280).

Daarmee is niet gezegd dat 'komt tijd, komt raad' het devies is waar we ons optimistisch aan kunnen laven. Simpel wachten, ervan uitgaand dat de zaken zich op den duur vanzelf zullen oplossen, is net zo'n valkuil: oplossingen voor maatschappelijke problemen komen doorgaans niet vanzelf en dit geldt ook voor de vraagstukken rond diversiteit en sociale cohesie.

Deze studie richt zich op een verduidelijking van de vele dimensies waar diversiteit en sociale cohesie uit bestaan. Een helder gebruik van deze concepten is nodig voor het onderzoek, maar ook voor een vruchtbaar politiek en maatschappelijk debat over deze thema's. Wie deze studie meer in haar geheel tot zich neemt, kan ook leren hoe meningen over diversiteit en sociale cohesie door normatieve kaders omlijst zijn

of hoe die daarin verstopt zitten. Ook deze lessen zijn verwerkt in onze adviezen voor het publieke debat die we hier presenteren.

Adviezen voor het publieke debat

Publieke discussies over diversiteit en sociale cohesie kunnen fel en polemisch zijn. Het zijn beladen onderwerpen en dat is ook niet vreemd. Ruwweg hangt het vraagstuk van sociale cohesie samen met drie basale vragen: wat verbindt en scheidt mensen, wie krijgt wat, wie zijn wij? Discussies over diversiteit zijn sterk gerelateerd aan vragen over wie je wel of niet bent of zou mogen zijn, en dus aan sterk gevoelde waarden die heel persoonlijk kunnen zijn. Het bedrijven van identiteitspolitiek, zoals dat heet, ligt zoals bekend gevoelig en kan menigeeen op de kast jagen.

Juist bij beladen onderwerpen is het zaak om precies en zuiver te zijn over wat men bedoelt en waar men voor staat, zodat meningsverschillen ook gaan over zaken waarover men het *echt* oneens is. In de hedendaagse debatten over diversiteit en sociale cohesie zou veel gewonnen zijn als men preciezer zou denken en formuleren, en tegelijk breder leert kijken. We beseffen dat de hedendaagse vormen en formats van veel sociale media en talkshows de nuance in de weg kunnen zitten, maar de volgende vijf *inhoudelijke* raadgevingen willen hiertoe niettemin aansporen:

-
- 1 Heb oog voor de ‘vloeibare samenleving’ waarin we leven, waarin rollen, posities en identiteiten in vergelijking met vroeger voor velen steeds minder vastliggen, en weet dat diversiteit over veel meer kan gaan dan etnische of religieuze diversiteit.**

Sociale problemen ‘culturaliseren’, dat wil zeggen: de primaire oorzaak van armoede en criminaliteit in een probleemwijk bij bepaalde culturen leggen, getuigt van een kijk op de wereld waarin culturen gestold zouden zijn en rollen en identiteiten voor eens en altijd gegeven. Dit is een fictie en miskent dat diversiteit evenzeer over andere kenmerken gaat. Tal van studies tonen dat de opleiding die iemands ouders heeft genoten het primaire kenmerk is dat mensen van elkaar onderscheidt en ze ook van elkaar lijkt te scheiden.

-
- 2 Tweedelingen zijn als je langer kijkt vaak ‘veedelingen’. Achter de steden en dorpen die de kloof tussen verstedelijkt Nederland en het platteland zouden presenteren, gaan vele tweedelingen schuil (rijk-arm, jong-oud, theoretisch of praktisch geschoold enz.).**

Net zomin als dé Nederlander bestaat dé Randstedeling, dé plattelander, dé boer of dé migrant niet. Achter al deze labels gaan verschillen en tegenstellingen schuil die met name bestuurders en beleidsmakers op rijksniveau niet moeten vergeten. Ga op zoek naar álle kwetsbare groepen achter de tweedelingen en creëer daarvoor ruimhartig beleid. Afstand is hier een slechte raadgever. Informeer je bij voorkeur ter plekke en ga dialogen aan met praktijkdeskundigen om te achterhalen hoe middelen het beste zijn in te zetten.

-
- 3 Brandhaarden van sociale cohesie benoemen en daar verantwoordigd over zijn mag, maar een paar lokale brandhaarden maken nog geen nationale crisis. Wees specifiek over de groepen of problemen die je aanhaalt om op een tekort aan sociale cohesie te wijzen en kom niet in de verleiding om meteen te spreken over een crisis.**

Alle deelnemers aan het publieke debat, uit welke hoek ook, zouden zich op z'n minst hiervan rekenschap moeten geven: tasten de problemen die men constateert de sociale orde werkelijk ernstig aan? Vermijd culturalisering (zie 1) en ga zorgvuldig en behoedzaam om met de labels die je hier voor groepen mensen gebruikt. Ook binnen een kennisinstituut als het SCP zijn er discussies over ‘vanzelfsprekende’ labels omdat ze groepen mensen onbedoeld kunnen stigmatiseren.

---

4 Gebruik sociale cohesie niet als een containerbegrip voor allerlei maatschappelijke problemen (zoals werkeloosheid, armoede, criminaliteit, discriminatie, uitsluiting, uitgaansgeweld). Daardoor worden oorzaken en gevolgen van sociale cohesie al snel tot een onontwarbare spaghetti, wat de discussie niet verder brengt.

Politici, maar evengoed belangenvertegenwoordigers uit het maatschappelijk middenveld, kunnen de discussie hier enorm helpen door het begrip sociale cohesie zuiverder te hanteren. Inzichten uit de wetenschap kunnen dan meer tot hun recht komen en de verwachtingen omtrent maakbaarheid van sociale cohesie, die vaak hoog zijn maar ongefundeerd, kunnen dan meer realistisch worden bijgesteld.

---

5 Maak duidelijk wat je onder ‘goede’ sociale cohesie en wat je onder ‘slechte’ sociale cohesie verstaat, en denk vervolgens door op welke waarden en verwachtingen deze beelden steunen. Ofwel: wees helder over je eigen normatieve kaders als je het over sociale cohesie hebt.

Of en in hoeverre men het gevoel van verbondenheid dat mensen in een samenleving met elkaar hebben en het sociale gedrag waarin dit gevoel van verbondenheid zich manifesteert, als voldoende of onvoldoende kwalificeert, hangt uiteindelijk af van de mens- en wereldbeelden die men hier aanhangt. Wat je verwacht van sociale cohesie is niet los te maken van een bepaald beeld over de orde van een samenleving en maatschappelijke betrokkenheid. Het maakt uit of je de mens en de wereld bekijkt vanuit een liberaal-kosmopolitische, christen-communautaire of socialistisch-collectivistische levensvisie (om maar enkele stromingen te noemen).

Aansluitend op deze adviezen willen we iets zeggen over *hoe* men zich in het debat zou moeten begeven. Bij een goed maatschappelijk debat hoort empathie, maar empathie die zich siert met progressieve waarden en tegelijk een zekere onverschilligheid of zelfs dedain toont jegens medeburgers met minder maatschappelijke kansen, is een slecht startpunt voor urgente maatschappelijke opgaven die in het verschiet liggen. Bij diversiteit en sociale cohesie hebben die betrekking op 1) onze toekomstige verzorgingsstaat, 2) een humane omgang met migranten en vluchtelingen en 3) de transitie naar een duurzame economie. Deze opgaven vereisen dat men zich rekenschap geeft van diverse waarden-oriëntaties die op gespannen voet kunnen staan (bijvoorbeeld stedelijk-mondiale versus landelijk-lokale), dat men zich in andere levenslopen *inleeft* om de wezenlijke verschillen te kunnen afpellen. Een belangrijke en bepalende kwestie bij diversiteit en sociale cohesie is in hoeverre we begrip kunnen en willen voelen voor anderen die verder van ons afstaan, vooral voor degenen die in mindere mate over economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal beschikken en in de oude en nieuwe vormen van sociale ongelijkheid structureel oververtegenwoordigd zijn (Vrooman et al. 2023).

Bevindingen van deze studie

Wanneer we historisch terugblikken op het fenomeen van diversiteit, dan is de constatering dat er een eeuw geleden ook veel diversiteit was. Een cruciaal verschil is dat de posities, rollen en sociale identiteiten van weleer meer fluïde zijn geworden. De oude instituties van sociale controle hebben aan belang ingeboet door processen van secularisering, individualisering en emancipatie (Bovens et al. 2014: 22), en ook, zo kunnen we daar aan toevoegen, door digitale technologieën die onze sociale relaties en organisatievormen hebben veranderd. Voor veel (groepen) mensen is de individuele bewegingsvrijheid toegenomen en posities, rollen en sociale identiteiten van weleer zijn meer vloeibaar geworden. Kijken we in het verlengde hiervan naar het fenomeen van sociale cohesie in moderne samenlevingen, dan draait het hier in de kern om groepsverhoudingen: hoe verschillende groepen zich ten opzichte van elkaar verhouden en in hoeverre deze, ondanks hun verschillen, met elkaar een samenleving vormen. Deze verhoudingen waren altijd al ingewikkeld, maar lijken in de laatste decennia door processen van individualisering, migratiestromen en de toename van ongelijkheden nog grilliger en complexer te zijn geworden.

In hoeverre men als gevolg van deze processen een tekort of een teveel aan sociale cohesie ervaart of signaleert, is afhankelijk van de vormen of ideaalbeelden van sociale cohesie die men bewust of minder

bewust als uitgangspunt neemt, van de mens- en wereldbeelden die men hier aanhangt. De normatieve verwachtingen die men (impliciet) heeft over sociale cohesie of over diversiteit kunnen sterk uiteenlopen. Waar de een bijvoorbeeld behoefte heeft aan hechte contacten met medebewoners in zijn wijk om zich thuis te kunnen voelen, voelt de ander zich juist meer thuis als het blijft bij een vriendelijke omgang en hij of zij zijn gang kan gaan. In een diverse samenleving als Nederland draait sociale cohesie evenzeer om de zaken die ons scheiden als die ons binden. Tolerantie of verdraagzaamheid is een belangrijke voorwaarde voor sociale cohesie naarmate de verschillen tussen (groepen) burgers toenemen. Beleid voor sociale cohesie is vanuit dat algemene normatieve kader te typeren als een verbindingskunst die verschillende soorten thuisgevoelens verdisconteert.

Conceptuele bevindingen diversiteit

Diversiteit, concludeerden we, gaat in principe over alle manieren waarop (groepen) mensen van elkaar kunnen verschillen, waarbij de kenmerken die hier als relevant of betekenisvol worden gezien zijn verbonden met machtsverhoudingen en sociale normeringen. Mensen kunnen op tal van kenmerken en eigenschappen verschillen, maar niet alle kenmerken of eigenschappen worden als even saillant of betekenisvol ervaren. Kort gezegd gaat saillantie (*saliency* in het Engels) over wat mensen belangrijk vinden, hoe ze zien of gezien worden en ook hoe ze op elkaar reageren. Het is de 'bril' waarmee mensen naar de werkelijkheid en hun medemensen kijken, en de lenzen van deze bril zijn geslepen door sociale normeringen. De toekenning van saillante kenmerken is afhankelijk van articulatiemacht: van de macht die partijen in meerdere of mindere mate hebben om een verschil kenmerkend te laten zijn. Omdat deze articulatiemacht nooit absoluut is en de lijnen van cultuur en gemeenschap (*community*) vaak niet gelijk lopen, zoals antropologen ons leren, treffen we in de alledaagse werkelijkheid de nodige dubbelzinnigheden aan rond kenmerken en verschillen die betekenisvol zijn. Zo moet men onder meer alert zijn op het feit dat hoe mensen zichzelf tot bepaalde groepen rekenen (interne classificaties), niet altijd strookt met hoe anderen hen indelen (externe classificaties). Een complicatie is ook dat diversiteit met heel fijnmazige vormen van uitsluiting verbonden kan zijn; mensen kunnen op meerdere manieren onderdrukking of uitsluiting ervaren en het totale effect hiervan kan groter zijn dan de som van de delen. Dit verschijnsel staat ook wel bekend als intersectionaliteit.

De meer recente opkomst van het begrip superdiversiteit is te zien als een reactie op de maatschappelijke en geopolitieke veranderingen en nieuwe migratiepatronen die vanaf de jaren negentig steeds meer zichtbaar werden. Dit concept wees op een hele reeks van factoren en kenmerken die door de gehanteerde classificaties niet of slechts beperkt in beeld kwamen, waardoor men allerlei nieuwe vormen van diversiteit mist. Ook wees Stephen Vertovec (2007, 2019), die aan de basis stond van dit concept, op de komst van nieuwe technologieën die allerlei communicatiemogelijkheden hebben vergroot en waardoor de mate waarin migranten contact houden met netwerken van familie, vrienden of kennissen over de grenzen heen, is toegenomen (dit wordt aangeduid met de term transnationalisme).

Hoewel het concept van diversiteit vaak gekoppeld is aan discussies over etnische en culturele diversiteit, is het begrip in principe veel breder op te vatten (gender, seksuele oriëntatie, leeftijd, gezondheid, uiterlijk, opleiding, maatschappelijke positie, religieuze of politieke overtuigingen enz.). Zowel de (ervaren) mate als de vormen van diversiteit zijn van belang en wanneer we ons daarbij de algemene beweeglijkheid van de 'vloeiende samenleving' (Van den Brink 2020: 59-83) realiseren, werpt dit ook een ander licht op de (te simpele) tegenstellingen die in discussies over sociale cohesie regelmatig naar voren worden gebracht. Onze maatschappij kenmerkt zich niet door een of enkele gestolde dichotomieën (rijk versus arm, theoretisch versus praktisch geschoold, stad versus platteland), maar om een diversiteit van tweedelingen die heel beweeglijk kunnen zijn.

Conceptuele bevindingen sociale cohesie

Velen in Nederland, zo lijkt het als we op allerlei discussies in de media afgaan, ervaren een tekort aan sociale cohesie waardoor ze steeds minder op hun gemak voelen. Sociale cohesie is ook wetenschappelijk te zien als een *sensitizing concept*: een multi-interpretabel begrip waarover voortdurend discussies zullen worden. Wie erop hoopt het 'totale plaatje' bij sociale cohesie te zien, waarin alle kennis met elkaar is verbonden en het fenomeen in al zijn facetten inzichtelijk is, zal zich moeten instellen op een teleurstelling. Sociale cohesie is, om het met een metafoer te zeggen, een eeuwigdurende legpuzzel die zich voortdurend

herschikt en van kleur verandert en waarvan de laatste delen nooit gelegd kunnen worden. De redenen hiervoor liggen in de dynamiek en onvoorspelbaarheid van sociale handelingsprocessen en het feit dat de middelen van sociaalwetenschappelijk onderzoek nu eenmaal hun grenzen hebben. Meer bescheiden verwachtingen zijn hier dus op zijn plaats, al is het zeker mogelijk tot meer integrale kennis te komen.

Sociale cohesie verwijst naar de lijm die gemeenschappen bij elkaar houdt, naar de drang en behoefte om bij een bepaalde gemeenschap te horen, naar een thuisgevoel dat de economische relaties die mensen uit eigenbelang met elkaar onderhouden overstijgt. Een (beschrijvende) definitie en een daarbij aansluitend raamwerk die goede handvatten geven voor empirisch onderzoek naar sociale cohesie, vinden we bij Chan et al.:

[S]ociale cohesie is een stand van zaken in een samenleving die zowel verticale als horizontale verbindingen van hun leden omvat en waarbij die verbindingen (of interacties) zijn gekenmerkt door houdingen en normen die uitgaan van vertrouwen, een gevoel van verbondenheid, de bereidheid om te participeren en te helpen, alsook van gedrag dat hiermee strookt.

(Chan et al. 2006: 290, eigen vertaling)

Het twee-bij-tweeraamwerk dat bij deze definitie hoort, onderscheidt enerzijds tussen subjectieve beleving en objectief gedrag, anderzijds tussen een horizontale en een verticale dimensie van sociale cohesie. Kort gezegd heeft de horizontale dimensie betrekking op het vertrouwen en de verbondenheid die (groepen) burgers onderling ervaren en de verticale dimensie op de (vertrouwens)relaties tussen groepen burgers en de overheid. Meer beknopt laat sociale cohesie zich op basis van bovengenoemde definitie en dit raamwerk definiëren als de mate waarin (groepen) mensen zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen en dat ook in hun gedrag aan de dag leggen.

Tabel S.1 Het meten van sociale cohesie: een twee-bij-tweeraamwerk

	subjectief (attitude)	objectief (gedrag)
horizontale dimensie (cohesie binnen civil society)	<ul style="list-style-type: none"> algemeen vertrouwen in medeburgers bereidheid om samen te werken en medeburgers te helpen, ook die van andere groepen gevoel van verbondenheid of identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> sociale participatie en een vitaal maatschappelijk middenveld (<i>civil society</i>) vrijwilligerswerk en donaties aanwezigheid of afwezigheid van grotere groepsverbanden of sociale splitsingen.
verticale dimensie (cohesie overheid-burgers)	<ul style="list-style-type: none"> vertrouwen in publieke boegbeelden vertrouwen in politieke en andere van belang zijnde sociale instituties 	<ul style="list-style-type: none"> politieke participatie (bv. stemmen, lidmaatschap politieke partijen enz.)

Bron: Chan et al. (2006: 294)

Wie meer gedetailleerd kennis wil nemen van de verschillende typen verbanden, analyseniveaus en methoden van onderzoek die er bij sociale cohesie zijn te onderscheiden, verwijzen we naar hoofdstuk 3. Daarin geven we aan de hand van een viertal lijnen van onderzoek ('attitude en gedrag', 'bridging en bonding', 'sterke en zwakke bindingen' en 'formele en informele verbanden') ook een indruk van het immense woud van kennis dat er over sociale cohesie bestaat. Een nieuwe lijn van onderzoek lijkt momenteel gestalte te krijgen rond de impact van digitalisering: onder de noemer van 'affectieve polarisatie' zien we meer en meer aandacht voor de polemische effecten van de verdienmodellen die de interneteconomie en daarmee verbonden sociale media drijven en welke invloed deze hebben op institutioneel en politiek vertrouwen.

Verklaringen voor sociale cohesie (waarom het daarmee in de ene samenleving beter is gesteld dan in andere) lopen uiteen van institutionele, culturele en structurele verklaringen tot hulpbronnenverklaringen en psychosociale verklaringen. Institutionele verklaringen kijken in de regel naar de inrichting van een (welvaart)staat, denk aan allerlei wettelijke bevoegdheden en de handhaving daarvan, die de mogelijk-

heden, beperkingen en voorkeuren van mensen bepaalt of beïnvloedt. Culturele verklaringen richten zich op de vraag hoe individuen binnen groepen socialiseren en ze zich allerlei waarden, normen, gewoontes en gebruiken eigen maken; vooral deze factoren zouden bepalen of mensen in meer of mindere mate geneigd zijn om verbindingen met anderen aan te gaan. Structurele verklaringen vestigen er de aandacht op dat mensen ook in de gelegenheid moeten zijn om andere mensen tegen te komen, willen ze met die anderen verbindingen kunnen aangaan; kinderen op scholen in kansarme wijken komen normaliter weinig kinderen tegen van ouders met een hbo-/wo-opleiding, bijvoorbeeld. Hulpbronnenverklaringen stellen dat het aangaan en onderhouden van sociale verbindingen afhankelijk is van allerlei hulpbronnen, economische hulpbronnen maar bijvoorbeeld ook culturele hulpbronnen die een persoon kennis verschaffen over omgangsvormen. Psychosociale verklaringen richten zich op de interactie tussen persoonlijke factoren en omgevingsfactoren, hoe mensen hun identiteit aan groepen ontleen en ze hun leefomgeving door de lens van de sociale groep interpreteren waarmee zij zich verbonden voelen.

Deze vijf clusters van verklaringen sluiten elkaar allerminst uit; in de praktijk van het onderzoek kunnen ze elkaar aanvullen en overlappen. Een ding is vooral van belang: de verklarende theorieën werpen licht op of dragen bij aan sensibiliteit voor allerlei contexten en omgevingsfactoren die van invloed zijn op sociale cohesie, maar deze bepalende contexten en factoren moeten niet met het fenomeen zelf vereenzelvigd worden.

Noten

- 1 Bepaalde achterstandswijken blijven achterstandswijken ondanks alle historische veranderingen die zich daarin voltrekken. Zie ter illustratie de (voorbeeldige) etnografie van de Rotterdamse stadswijk Hillesluis van Talja Blokland (1998).
- 2 'In the long run, however, successful immigrant societies have overcome such fragmentation by creating new, cross-cutting forms of social solidarity and more encompassing identities' (Putnam 2007: 137).

1 Inleiding

*15 miljoen mensen op dat hele kleine stukje aarde
Die schrijf je niet de wetten voor, die laat je in hun waarde
Fluitsma & Van Tijn – 15 miljoen mensen*

1.1 Verzuchting en rellen

Een land dat voor iedereen zorgt, dat vol is van verdraagzaamheid maar waar keurslijven uit den boze zijn. Zo werd Nederland in 1996 bezongen door het duo Fluitsma & Van Tijn, een land waarin diversiteit en sociale cohesie in elkaar overvloeien, waarin verschillen zouden harmoniëren. Het nummer, oorspronkelijk bedoeld als een reclamesong voor de Postbank, verwierf grote bekendheid en belandde op nummer 1 in de Top 40. Twintig jaar later, in maart 2016, toen de zeventien miljoenste inwoner in Nederland werd verwacht, werd Eric van Tijn gevraagd of ze hun oude hit niet onder het stof vandaan moesten halen en hem nieuw leven inblazen. De componist reageerde sceptisch: 'In de tijd van 15 miljoen mensen was het land vriendelijker. Nederland is nu niet meer één land, er is meer agressie. Het is echt een land van uitersten' (NOS 2016). Maar hij hield anderen niet tegen dat wel te doen. Vier jaar later, in maart 2020, toen de coronapandemie Nederland had bereikt en de behoefte aan saamhorigheid groot was, gaven de artiesten Davina Michelle en Snelle aan dit appel gehoor en staken het nummer in een nieuw jasje. Ze bezongen de 'kneiterharde werkers' in de zorg 'die amper slapen' en hielden ons voor hoe we hier samen uitkomen als onze miljoen neuzen in dezelfde richting blijven staan. Ook hun vertolking, die aan solidariteit en optimisme een stem trachtte te geven, werd een nummer 1-hit (Wikipedia 2022a). Maar een klein jaar later, nadat het geklap voor de werkers in de zorg inmiddels was weggestorven, kwam de geroemde weezin tegen keurslijven, die ons zou kenmerken, op pijnlijke wijze naar buiten toen er na de invoering van de avondklok op verschillende plekken rellen uitbraken die wereldwijd het nieuws haalden. De Nederlandse Politiebond karakteriseerde de straatgevechten als de heftigste sinds 40 jaar (NOS 2021).

Moeilijk te vangen

Naarmate de coronacrisis langer duurde werd meer en meer duidelijk hoe de pandemie juist de meest kwetsbare groepen in de knel bracht. De crisis had bijvoorbeeld veel meer impact op tieners of studerende die hun volwassen leven net beginnen, dan op andere leeftijdsgroepen. Ook nam bij veel ouderen de emotionele eenzaamheid toe, en juist mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt werden hard door de maatregelen getroffen (De Klerk et al. 2021). Al tijdens het begin van de pandemie waarschuwde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voor 'mogelijke cohesie-ondermijnende processen' (Kuyper en Putters 2020: 19). De gevolgen van de coronacrisis stapelden zich namelijk boven op maatschappelijke veranderingen die de sociale cohesie in Nederland onder druk (dreigen te) zetten, 'bijv. de toenemende diversiteit in de achtergronden van steeds meer burgers, de afbrokkeling van voorheen verbindende instituties, zoals kerkgenootschappen of vakbonden, of de groeiende individualisering, toenemende polarisatie van opvattingen, ongelijkheid, flexibilisering van de arbeidsmarkt, globalisering en digitalisering' (ibid. 2020: 19). De verzuchting van Eric van Tijn enkele jaren eerder over hoe Nederland sinds 1996 is veranderd en hoe het schort aan gemeenschapszin, lijkt dus niet uit de lucht te komen vallen. Maar ook in 1996, en hier toont zich hoe grillig het fenomeen van sociale cohesie is als je het met enkele penstreken probeert te vangen, klonken er al weemoedige klaagzangen dat de sociale samenhang verdwenen was en dat de samenleving steeds meer wegdreef.' Reden genoeg voor De Balie in Amsterdam destijds om socioloog Kees Schuyt het podium te geven voor drie publiekscolleges over sociale cohesie en deze te publiceren. En niet zonder reden stelde Kees Vendrik, in zijn voorwoord 25 jaar geleden bij deze colleges, de volgende vragen die vandaag de dag weinig aan actualiteit lijken te hebben ingeboet:

Is het juist dat de sociale cohesie de afgelopen decennia - conform populaire opvattingen - minder is geworden. Of heeft ze eerder andere gedaanten aangenomen? Op welke plaatsen en hoe ontstaat sociale cohesie? Waar is zij het meest geboden? Deze vragen verdienen een antwoord, zonder te vervallen in de instrumentaliteit van het beleid of de romantiek van het verleden.
(Vendrik 1997: 11)

De vraag die Schuyt destijds in zijn eerste college nog scherper stelde, was of de afname van sociale cohesie wel zo erg is. Hoorde die niet bij een moderniseringsproces waarin de homogeniteit van de samenleving door allerlei ontwikkelingen afneemt en er meer ruimte ontstaat voor heterogeniteit? Dat er in een diverse samenleving – dus een samenleving met allerlei groepen en individuen met verschillende leefstijlen, normen en waarden die in al hun verscheidenheid moeten zien samen te leven – minder sociale cohesie is, zo filosofeerde Schuyt (1997: 22), duidt wellicht op meer tolerantie.

Doel van deze studie

Het voorgaande illustreert dat diversiteit en sociale cohesie veelkoppige begrippen zijn die zich moeilijk laten afbakenen en lastige vragen opwerpen als men er langer bij stilstaat. Ook vandaag de dag zien we, net als in eerdere tijden, de nodige discussie over hoe het in Nederland met de sociale cohesie is gesteld. Hierbij wordt de toegenomen diversiteit in onze samenleving regelmatig aangehaald als een belangrijke oorzaak van het (vermeende) gebrek aan sociale cohesie.

Deze conceptuele studie beoogt, voor zover dat mogelijk is, de onderzoeksliteratuur op een rij te zetten en de vele dimensies van deze fenomenen te ordenen. Zo wil het een kapstok bieden waaraan de vele zaken die rond deze thema's spelen meer overzichtelijk kunnen worden opgehangen. Dat is nuttig en nodig, niet alleen voor het onderzoek dat zich op deze thematiek richt,² maar ook voor een helderder gebruik van deze concepten in het politieke en maatschappelijke debat. Want discussies over diversiteit en sociale cohesie gaan nog wel eens gepaard met snelle conclusies waarbij precisie ver te zoeken is of verschillende zaken op een hoop worden gegooid die uit elkaar zouden moeten worden houden. Dit is spijtig en zelfs contraproductief als het uitmond in welles-nietesspelletjes waarin er weinig naar elkaar wordt geluisterd. De bevindingen van ons rapport, uitmondend in een vijftal adviezen dat overbodige misverstanden kan voorkomen en wederzijds begrip kan vergroten ondanks sterke meningsverschillen op bepaalde punten, richten zich daarom in principe op allen die zich in het publieke debat over diversiteit en sociale cohesie (willen) mengen.

Inleidend schetsen we (in § 1.2) hoe sociale cohesie, het fenomeen dat in dit rapport de meeste aandacht zal krijgen, al jarenlang een bron van zorg is omdat die tekort zou schieten. Talloze studies wijzen er echter op dat dit tekort enorm meevalt als we breder kijken. Volgens empirisch onderzoek lijkt de urgentie van dit onderwerp dus minder groot dan in de media vaak wordt gesuggereerd. Niettemin, zo betogen we, blijft sociale cohesie (met in het kielzog kwesties rond diversiteit) een urgent onderwerp. We menen zelfs dat het urgenter is dan tien of twintig jaren geleden. Ook wijzen we op de normatieve aannames die in dit verband relevant zijn. Aansluitend presenteren we (in § 1.3) de vraagstelling, de aanpak van onze literatuurstudie en de opbouw van dit rapport.

1.2 Een oud issue dat hot blijft

Sociale cohesie is vandaag de dag een *hot issue*, maar zoals we hiervoor illustreerden is de aandacht voor dit thema niet nieuw. In de laatste decennia kan men hiervoor zelfs een vrij continue belangstelling waarnemen, ook wordt het onderwerp meermaals uitgediept.³ Vanuit verschillende hoeken kan het onderwerp op belangstelling rekenen als we kijken naar surveys onder burgers (bv. Bijl et al. 2017; Den Ridder et al. 2018: 32-35, 2020: 26-27, 2022: 16), beleidsdocumenten, verkiezingsprogramma's en een schier eindeloze reeks van wetenschappelijke publicaties waarin het belang van verbondenheid en sociale samenhang wordt benadrukt voor een stabiele en goed functionerende samenleving.⁴ Zowel in de samenleving als in domeinen van politiek en bestuur en de wetenschap klinken er dus zorgen over waar het met de sociale samenhang naartoe gaat. Sociale cohesie wordt dan doorgaans geassocieerd met verbindingen tussen mensen, onderlinge sociale contacten, gedeelde waarden, vertrouwen,

saamhorigheid en solidariteit en geefgedrag. Ook wordt wel gesproken van een ‘wij-gevoel’ of de ‘sociale lijm’ die samenlevingen bij elkaar houdt (Schiefer en van der Noll 2017: 587).

Waar sociale cohesie aandacht krijgt, wordt er vaak gewezen op de toenemende diversiteit die voor problemen zou zorgen. Sociale cohesie en diversiteit lijken soms zelfs wel tweelingzusjes als we kijken naar allerlei discussies, waarbij de verwantschap vaak niet als positief wordt gekwalificeerd: de toegenomen diversiteit die we in veel samenlevingen zien zou de sociale samenhang aantasten en doen afbrokkelen, ook in Nederland. Studies hiernaar vinden echter geen eenduidige bewijzen of aanwijzingen voor deze claim (Posthumus et al. 2014; Schmeets en te Riele 2014). Nederland kan nog steeds beschouwd worden als een *high trust*-samenleving (Van Mulligen 2020; Schmeets 2017) en sommigen zien zelfs indicaties die wijzen op een verbetering van de sociale cohesie (CBS 2015; Duyvendak 2017). Andere onderzoeken laten zien dat zorgen over grote maatschappelijke scheidslijnen en de angst voor polarisatie niet ondersteund worden door de feiten (Huijnk en Andriessen 2016; Dekker en Den Ridder 2019). Dit suggereert, zo stelt socioloog Paul Dekker in een interview (Dotulong 2021), dat de angst voor polarisatie eerder het gevolg is van de wijze waarop het publieke debat gevoerd wordt, dan van specifieke kloven in de samenleving.

Hoewel de paniek over de sociale cohesie in Nederland dus mogelijk overtrokken is (Duyvendak 2017), betekent dit niet dat er niets aan de hand is. In hetzelfde interview noemt Dekker de situatie in Nederland zorgelijk omdat veel mensen wel het gevoel hebben dat de meningsverschillen over sociale kwesties toenemen. Als de beelden van mensen niet overeenkomen met de realiteit, kan dit op de realiteit terugslaan: negatieve beelden en gevoelens kunnen uitmonden in een zichzelf waarmakende voorspelling als mensen die beelden en emoties als uitgangspunt nemen voor hun handelen (Tiemeijer 2017). Daarnaast zijn er grote verschillen in kansen, positie en opvattingen tussen grote groepen burgers (Hoff et al. 2021) en zien we de laatste jaren felle protesten (pro- en anti-Zwarte Piet, boerenprotesten, Viruswaarheid, radicaal- en extreemrechtse groepen, de eerdergenoemde avondklok-rellen) waarin mensen verhit tegenover elkaar of tegenover de overheid staan (Beugelsdijk 2021; Sterkenburg 2021). Afgaande op deze signalen en observaties lijken de verschillen tussen burgers diep en divers. Hurenkamp en Duyvendak, die meer recent de clichés en beelden rond ‘de gewone man’ onder de loep namen, relativeren dergelijke constatering en plegen dat er juist sprake is van homogenisering:

[M]annen en vrouwen in Nederland leiden meer en meer dezelfde levens, mensen met een migratieachtergrond gaan in opvattingen en gedrag meer en meer op de rest van de bevolking lijken. We delen steeds meer, met steeds meer mensen, wat we ‘gewoon’ vinden. Dat biedt hoop op voortgaande emancipatie.
(Hurenkamp en Duyvendak 2022: 10)

In het verlengde hiervan betogen Hurenkamp en Duyvendak (2022: 109-112, 141, 148) dat het vermeende gebrek aan sociale cohesie wordt bepaald door een (veel) te zware invulling van saamhorigheid en gemeenschapszin, die impliceert dat we permanent voor elkaars wel en wee belangstelling zouden moeten hebben. Wanneer we meer oog hebben voor de alledaagse vormen van behulpzaamheid en verdraagzaamheid, voor tolerantie die tamelijk functioneel berust op ‘de ander met rust laten’ (*civil inattention*), dan zien we de kracht van een ‘vederlicht burgerschap’ dat terloops aan het werk is maar ondertussen wel zorgt voor een praktische consensus die het mogelijk maakt dat we met z’n allen in rust en vrede ons eigen leven kunnen leiden. De auteurs waarschuwen voor een voorgeschreven wij-gevoel dat mensen kan beklemmen.

Robuust, maar hoe veerkrachtig?

Varen we op de hiervoor aangehaalde publicaties, dan is het beeld voor de sociale cohesie in Nederland dat we, ondanks de fikse sociale problemen die er op een aantal *hotspots* zijn, niet in paniek hoeven te raken. Het algemene sociale vertrouwen dat burgers in Nederland hebben, blijft in grote lijnen robuust. De achterstandswijken die regelmatig op de politieke agenda staan of de boerenprotesten tegen de stikstofplannen van het kabinet zijn geen bagatel, evenmin de inwoners in ons land (10 tot 20%) die in meerdere of mindere mate geloof hechten aan complottheorieën (Van Wijk et al. 2023). Afgezet tegen de maatschappelijke orde van Nederland als geheel echter, zijn deze verschijnselen te overzien en vormen ze voor die orde geen acute bedreiging. Onderzoek naar sociale cohesie en de mogelijke verbanden die hier bestaan met diversiteit is qua urgentie in feite *business as usual*, zou men kunnen stellen.

Sociale cohesie-problemen moeten in kaart worden gebracht, zoals het SCP dat ook eerder al regelmatig heeft gedaan, met empirische nuchterheid en zonder zich te laten meeslepen door tendentieuze berichten in de media die suggereren dat de gemeenschapszin in Nederland is verkommerd.

We denken echter dat dit standpunt te gemakzuchtig is en dat kennis over sociale cohesie vandaag de dag een stuk urgenter is dan tien of twintig jaar geleden. Ten eerste vanwege de maatschappelijk ontwikkelingen in andere westerse democratieën die men een decennium terug niet had zien aankomen. De verrassende uitkomst van het referendum in 2016 over het EU-lidmaatschap in het Verenigd Koninkrijk dat leidde tot de Brexit en de opkomst van het Trumpisme in de Verenigde Staten die leidde tot het presidentschap van Donald Trump (2017-2021), zijn daarvan twee belangwekkende voorbeelden. In beide gevallen werden gevestigde partijen overrompeld door nationaal-populistische bewegingen die de onvrede in de samenleving wisten te mobiliseren. In de Verenigde Staten leek de democratie zelfs te wankelen toen aanhangers van Trump op 6 januari 2021 het Capitool bestormden om een vreedzame overdracht van de macht te verijdelen. Nog steeds is de vraag hoe het complex van oorzaken dat ten grondslag aan de Brexit, een kluwen van migratie- en verzorgingsstaatvraagstukken en verschillende sociale tegenstellingen (arm versus rijk, stad versus platteland), precies begrepen moet worden. Ook zijn voor- en tegenstemmers van het referendum, de *leavers* en *remainers*, nog altijd diep verdeeld. In de Verenigde Staten lijken de sociale verhoudingen nog meer gepolariseerd, en al lijkt het Trumpisme sinds de (tussentijdse) *midterm*-verkiezing in november 2022, waarbij veel van de door Trump ondersteunde kandidaten verloren, over zijn hoogtepunt heen, onzeker blijft of de volgende presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten hetzelfde beeld zullen tonen.

Inmiddels kennen we ook binnen de EU-landen met leiders die nationaal-populistische politiek bedrijven waarbij sommigen, zoals Viktor Orbán in Hongarije, niet schuwen de rechterlijke macht te beïnvloeden en de vrijheid van meningsuiting te beperken. Deze ontwikkelingen wijzen ons erop dat het inspelen op of het aanjagen van sociale tegenstellingen niet zonder risico's is voor de verhoudingen in de samenleving en de instituties van de rechtsstaat. Ook voor Nederland laat zich de vraag stellen of de aanwezige sociale cohesie in onze samenleving, hoe robuust die nu ook mag zijn, over voldoende veerkracht beschikt om polariserende verhoudingen op te vangen en de fundamenten van ons samen-leven ook op termijn overeind te houden, en hoe die veerkracht mogelijk is te versterken.

Sociale cohesie en transitie

Een andere ontwikkeling die maakt dat kennis over sociale cohesie naar ons idee nog urgenter is dan voorheen is de klimaatverandering, die door het extreme weer dat we de laatste jaren zien steeds concreter wordt (bv. de overstromingen in de zomer van 2021 in Nederland, België en Duitsland die voor honderden doden en miljarden schade veroorzaakten, droogte- en hitterecords die voortdurend worden gebroken).⁵ Bij steeds meer mensen dringt het besef door dat er in de natuur en ons leefmilieu iets onomkeerbaars gaande is en dat een overgang naar een meer duurzame economie nodig is willen we allerlei rampspoed voor de generaties na ons voorkomen, al realiseren we ons nog onvoldoende wat de mogelijke impact van die economische transitie zal zijn op onze manieren van leven zoals we die nu gewend zijn. Perspectieven voor een meer duurzame economie met andere productiewijzen en consumptiepatronen bestaan er alom,⁶ maar de omslag daarnaartoe is de grote uitdaging. Tempo is bovendien geboden als we afgaan op de internationale rapporten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) of de adviezen van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) die zich richten op de kwaliteit van milieu, natuur en ruimte in Nederland.

Onlangs kwam de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli 2022) met het advies dat de financiële sector een meer actieve rol zal moeten spelen in de transitie naar een duurzame economie, en dat ondersteuning vanuit de overheid hier gewenst is. De rol van de samenleving zelf viel buiten het blikveld van dit adviesrapport, maar ook die zal hierbij van groot belang zijn. De ingrijpende veranderingsprocessen die inherent zijn aan deze transitie vereisen naar alle verwachting een robuuste én veerkrachtige vorm van sociale cohesie die 'het collectief' naar een hoger plan kan tillen en waarin zowel gemeenschapszin als solidariteit van groot belang zullen zijn.⁷ Kennis over sociale cohesie en hoe die zich zou kunnen ontwikkelen is dus *extra* urgent in het kader van de transitie naar een duurzame economie die, ondanks alle initiatieven die er al zijn, nog maar aan het begin staat, als we de doelen van het

klimaatakkoord van Parijs (2015) serieus nemen. Het thema van rechtvaardige herverdeling is hier even onontkoombaar als de kwestie of en hoe welvaart zonder groei (Jackson 2010) mogelijk is. Daarmee is het thema van een meer duurzame economie ook nauw verwant met de vraag hoe onze toekomstige verzorgingsstaat eruit zal of zou moeten zien, welke nieuwe collectieve arrangementen hier eventueel nodig of gewenst zijn en welke schouders welke lasten (behoren te) dragen.

Normatieve aannames en keuzes

De vraag is of het ‘vederlichte burgerschap’ dat Hurenkamp en Duyvendak (2022) aandragen als basis voor sociale cohesie om goed met elkaar te kunnen samen-leven, zal volstaan om als samenleving de overgang naar een (veel meer) duurzame economie te kunnen bewerkstelligen, waarbij onze verzorgingsstaat mogelijk via andere collectieve arrangementen gestalte zal krijgen. Hiermee belanden we in het gebied van de normatieve aannames en keuzes die, zoals we in het vierde hoofdstuk van deze studie zullen bespreken, zowel bij sociale cohesie als bij diversiteit onontkoombaar zijn. In hoeverre men een tekort of teveel aan sociale cohesie ervaart of signaleert, is afhankelijk van de vormen of ideaalbeelden van sociale cohesie die men bewust of minder bewust als uitgangspunt neemt. Niet iedereen heeft bijvoorbeeld behoefte aan hechte contacten met zijn of haar burens en in een drukke, stedelijke woon-omgeving kan ‘publieke familiariteit’, een beleving van vertrouwdheid waarin de anderen op straat ‘bekende vreemden zijn’ (Blokland 2009: 188), voor iemand al genoeg zijn om een gevoel van sociale cohesie te ervaren. Kortom, de verwachtingen die men (impliciet) heeft over sociale cohesie, kunnen sterk uiteenlopen.

1.3 Vraagstelling, aanpak en opbouw

Zoals gezegd worden diversiteit en sociale cohesie vaak in een adem genoemd. Op zich is dat niet vreemd. Zoals we nog nader zullen toelichten is de kwintessens van sociale cohesie, als we de sociologische benadering kiezen, hoe uit velen één samenleving kan ontstaan: *e pluribus unum*.⁸ De geschiedenis van moderne natiestaten, als we ons hiertoe beperken, toont ons talloze variaties in hoe verschillende (groepen) individuen grotere gemeenschappen werden of tot grotere gemeenschappen werden gesmeed, inclusief alle sociale conflicten die daarbij hoorden. Dat ook oorlogen kunnen bijdragen aan sociale cohesie is bekend (Simmel 1904: 682-684; Gilligan et al. 2014) en zien we vandaag de dag in Oekraïne waar de militaire inval van Rusland heeft geleid tot een ongekende gemeenschapszin onder de bevolking: Poetin lijkt de nationale identiteit van de Oekraïners te hebben versterkt (De Weerd 2022).

Diversiteit is inherent aan sociale cohesie. Een constatering die bevreemdend klinkt voor degenen die sociale cohesie associëren met lokale, homogene gemeenschappen en meer kleinschalige, dorpse saamhorigheid, maar die begrijpelijk wordt als we uitzoomen en Nederland als een moderne natie staat bezien. Diversiteit en sociale cohesie zijn met elkaar verweven en begripsmatig lastig uit elkaar te trekken, al geldt dat meer dwingend voor sociale cohesie dan voor diversiteit, dat zich op zekere hoogte nog apart laat beschouwen. Niettemin is het zinnig om beide concepten apart te behandelen zoals we in deze studie doen. Daarbij laten we ons leiden door de volgende vragen:

- Hoe is het fenomeen van diversiteit te omschrijven en hoe laten de dimensies van dit concept zich op basis van de literatuur hier schetsen? (Hoofdstuk 2)
- Hoe is het fenomeen van sociale cohesie te omschrijven en hoe laten de dimensies van dit concept zich op basis van de literatuur hier schetsen? (Hoofdstuk 3)
- Hoe verhouden diversiteit en sociale cohesie zich tot normatieve aannames en keuzes? (Hoofdstuk 4)

Een paar woorden over de aanpak van onze literatuurstudie waarbij we, gezien de enorme hoeveelheid publicaties die hier is te raadplegen, streng moesten zijn om het behapbaar te houden. Op basis van een *quickscan* (vgl. Blonk et al. 2015) zochten we naar de meest relevante publicaties in de internationale wetenschappelijke literatuur waarbij we ons net over meerdere wetenschappelijke disciplines uitwierpen: sociologie, (sociale) psychologie, economie, antropologie, politicologie, criminologie en management-wetenschappen. Specifiek keken we naar wetenschappelijke tijdschriften die zich toeleggen op het publiceren van overzichtsartikelen.⁹ Daarnaast probeerden we belangrijke publicaties op het spoor te komen via referentielijsten en citaties van de gelezen artikelen (*forward* en *backward referencing*) en

betrokken we een aantal algemene introductieboeken in onze zoektocht (bv. Ferris en Stein 2018; Macionis en Plummer 2008; Ritzer 2018; Schaeffer 2013; Van Tubergen 2020; Ultee et al. 2009; Wolters en de Graaf 2005).

Waar we ons hebben gericht op niet-academische literatuur, bekeken we relevante (Nederlandstalige) studies en rapporten geschreven door het SCP en andere kennisinstitutes, bijvoorbeeld de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), overige planbureaus, andere denktanks, ministeries, commerciële onderzoeksbureaus die zich bezig hebben gehouden met sociale cohesie of daaraan verwante thema's zoals maatschappelijke scheidslijnen, diversiteit en inclusie. Uiteraard hebben we tijdens ons onderzoek ook dankbaar gebruikgemaakt van de tips en adviezen die collegaonderzoekers ons gaven om het overzicht meer compleet te krijgen.

De opbouw van deze publicatie volgt de hiervoor genoemde drie vragen. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de vele dimensies van diversiteit waarbij we ook aandacht schenken aan de classificatie-issues die hier spelen. In hoofdstuk 3, het langste hoofdstuk dat als de romp van deze studie is te beschouwen, komen allerlei zaken over sociale cohesie aan bod. Hoofdstuk 4 besteedt aandacht aan de normatieve kaders die bij beladen thema's als diversiteit en sociale cohesie onvermijdelijk zijn.

Noten

- 1 Al sinds 1980, zo vertellen ons eerdere surveys, geeft een ruime helft van de Nederlanders (met enkele uitschieters naar boven in 1998 en 2004 waar het richting 70% ging) aan dat men gelooft dat de opvattingen over normen en waarden achteruitgaan. In meer recente peilingen, met een iets andere vraagstelling, vond driekwart van de respondenten dat dit het geval was (Den Ridder et al. 2018: 32-35).
- 2 Binnen het SCP richt het onderzoeksprogramma 'De diverse bevolking van Nederland: Samenleven nu en in de toekomst' zich specifiek op de vraag hoe we nu en in de toekomst in verscheidenheid kunnen samenleven. Een van de kernvragen daarin is hoe het met de sociale cohesie in onze samenleving gesteld is en hoe die zich in de komende jaren en decennia, tegen de achtergrond van demografische prognoses en mogelijke verdergaande individualisering, digitalisering en globalisering, zou kunnen ontwikkelen.
- 3 Het SCP bracht hierover al eerder lijvige studies uit die samen ruim 1000 pagina's besloegen: *Zekere banden* (De Hart et al. 2002), *Betrekkelijke betrokkenheid* (Schnabel et al. 2008) en *Informeel groepen* (Van den Berg et al. 2011).
- 4 Zie bijvoorbeeld Putnam (2000); Alesina en La Ferrara (2002); Chan et al. (2006); Putnam (2007); Ultee et al. (2009); Portes en Vickstrom (2011); Sampson (2012); Gijsberts et al. (2012); Van der Meer en Tolsma (2014); Bovens et al. (2014); Van de Werfhorst (2014); Putnam (2015); Schaeffer (2016); Vermeij en Den Ridder (2016); Schieffer en Van der Noll (2017); Teymoori et al. (2017); Van Campen et al. (2018); Wilkinson en Pickett (2018); Iyengar et al. (2019); Andriessen et al. (2020); Uslaner (2018); Putters (2019); Condon en Wichowsky (2020); Dinesen et al. (2020); Engbersen et al. (2020a, 2020b); Henrich (2020); Putnam en Garrett (2020); Beugelsdijk (2021); Hartevelde (2021).
- 5 Een markante observatie is dat weersberichten hun neutrale karakter hebben verloren en dat meteorologen zich steeds vaker uitspreken over de maatschappelijke gevolgen van klimaatverandering. Zo stelde glacioloog en NOS-weerman Peter Kuipers Munneke in een column dat het 'onvermijdelijk [is] dat oplossingen voor de uitputting van de aarde vooral van rijke mensen moet komen. Zij kunnen het betalen en zij kunnen het meeste inleveren zonder aan welzijn in te boeten'. Rechtvaardig klimaatbeleid kan volgens hem alleen maar op herverdeling zijn gebaseerd (Kuipers Munneke 2023).
- 6 Zie bijvoorbeeld Monbiot (2007); Jackson (2010); Van der Heide et al. (2015); Raworth (2017).
- 7 Andersom zou men kunnen stellen 'als de uitkomst van alle transitie naar een duurzame samenleving is dat we straks wel voldoende verduurzaamd zijn, maar niet langer een samenleving vormen, dan is de missie om de balans tussen men en natuur te herstellen alsnog mislukt' (Smouter 2022: 29).
- 8 *E pluribus unum* (Latijns) betekent letterlijk 'uit velen één' en is het (onofficiële) nationale motto van de Verenigde Staten. Het werd door Robert Putnam gebruikt als titel voor zijn artikel waarin hij betoogde dat concentraties van etnische diversiteit op korte termijn tot een vermindering van solidariteit en sociaal kapitaal leiden (Putnam 2007). Het gaf de aanzet tot allerlei studies naar de relaties tussen etnische diversiteit en sociale cohesie en is een van de meest geciteerde sociologische artikelen van na 2000.
- 9 We gebruikten de volgende zoektermen (of hun Engelse vertalingen): sociale cohesie, samenleven, sociale samenhang, solidariteit, onderlinge betrokkenheid, scheidlijnen, segregatie, verbinding, verbondenheid, tolerantie, inclusie, bevolkingssamenstelling, diversiteit, verscheidenheid, intersectionaliteit, (institutionele) discriminatie, in- en uitsluiting.

2 Diversiteit

[T]he good society does not commit itself to a particular vision of the good life and then ask how much diversity it can tolerate within the limits set by this vision. To do so would be to foreclose future societal development.
Leonie Sandercock (geciteerd in Vertovec 2007)

2.1 De vloeibare samenleving

De bevolking in Nederland is steeds meer divers geworden, wordt vaak gesteld, en dat stelt ons voor uitdagingen. Maar wat wordt er precies bedoeld met diversiteit en is het beeld van een homogene samenleving in het verleden, dat hiermee is verbonden, niet voor relativering vatbaar? Alsof de (om en nabij) zes en driekwart miljoen inwoners die een eeuw geleden op 'dat hele kleine stukje aarde' leefden niet maatschappelijk divers waren (CBS 2021). Al waren ze een stuk minder in aantal, ook toen bestonden er talloze sociale, economische en culturele verschillen tussen al die inwoners. In sommige opzichten waren ze zelfs meer divers dan nu, bijvoorbeeld als we kijken naar de maaltijdpatronen die regionaal sterk uiteen konden lopen (Jobse-van Putten 1995). En waar we tegenwoordig door straten of voetgangerszones met winkelketens wandelen die sterk op elkaar lijken, hadden zij stads- en dorpscentra die veel meer dan nu een eigen, streekgebonden karakter bezaten. Diversiteit alom dus in het oude Nederland. Maar er is natuurlijk ontegenzeggelijk veel veranderd. Onze huidige tijd heeft zijn eigen scala van diversiteitskenmerken.

Wat we als divers zien en ervaren is geen constante maar onderhevig aan sociale en culturele waardenverschuivingen. Toch is er in moderne samenlevingen zoals Nederland met betrekking tot diversiteit ook iets wezenlijks veranderd. Waar een eeuw geleden de posities en de rollen in de samenleving, en de daarmee verbonden identiteiten, voor grote groepen mensen vastlagen, zien we nu een maatschappelijke mobiliteit die voor de Nederlanders uit die tijd moeilijk was voor te stellen. Verwijzend naar het werk van Zygmunt Bauman, spreekt filosoof en bestuurskundige Gabriël van den Brink van de 'vloeibare samenleving' waar alles in beweging is gekomen en alles ter discussie staat. Op allerlei gebieden (familie, werk, wonen en reizen, politiek, cultuur en religie) zijn we volgens Van den Brink (2020: 59-83, 327-329) meer vrij en mobiel geworden, en Nederland loopt daarin volgens hem zelfs voorop in vergelijking met de andere Europese landen. Onze levens(keuzes) en bewegingen liggen minder vast en zijn in allerlei opzichten 'losser' geworden. Op het vlak van welke leefverbanden we kiezen, zijn er naast het huwelijk steeds meer alternatieven gekomen. Tegenwoordig hebben we een maatschappelijke diversiteit, kan daarom worden gezegd, die individueler en beweeglijker is dan vroeger.

Een ander fenomeen, sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, is de komst van migranten uit niet-Europese landen naar Nederland die zich vooral in de grotere steden vestigden (Engbersen et al. 2020a; Van den Brink 2020: 126-131).¹ Ook die ontwikkeling heeft Nederland onmiskenbaar kleurrijker en diverser gemaakt. We zijn een migratiesamenleving geworden en de uitbreiding van de Europese Unie heeft dat proces nog eens versterkt. Het feit dat we tegenwoordig in een winkel- en vertiergebied van een grotere Nederlandse stad evenveel of zelfs meer kans hebben om in het Engels te worden aangesproken dan in een dorpscafé in het dialect, is hiervan een markante illustratie.

De posities, rollen en sociale identiteiten van weleer zijn dus meer fluïde geworden. Samen met het feit dat Nederland, net als vele andere welvarende landen, in de laatste halve eeuw met nieuwe migrantenstromen te maken heeft, zit daarin wellicht ook de kern van de uitdaging die maatschappelijke diversiteit ons vandaag de dag stelt. In dit hoofdstuk besteden we om te beginnen aandacht aan verschillende definities

van diversiteit en hoe de accenten daarin per vakgebied kunnen variëren (§ 2.2). Daarna komt aan bod dat niet alle kenmerken waarop mensen verschillen even zichtbaar zijn of er in dezelfde mate toe doen en behandelen we verschillende ‘kanten en richtingen’ in het proces van classificatie (§ 2.3). Vervolgens besteden we aandacht aan en het concept van ‘superdiversiteit’ waarnaar regelmatig wordt gegrepen om de huidige verscheidenheid te typeren (§ 2.4). In de laatste paragraaf (§ 2.5) komen we terug op de fluiditeit en beweeglijkheid die volgens ons een cruciaal element zijn in het (leren) begrijpen van hedendaagse diversiteit en geven we onze definitie.

2.2 Definities van diversiteit

Wie in de dertiende uitgave van de *Van Dale* (die uitkwam in 1999) het lemma ‘diversiteit’ opzoekt, ziet dat gedefinieerd staan als ‘verscheidenheid’, en wel in de betekenis van ‘afwisseling’ of ‘variatie’. Raadpleegt men de huidige website, dan valt op dat het lemma ondertussen twee definities heeft: 1) ‘verscheidenheid, variatie’, en 2) ‘het verschijnsel dat er ergens mensen zijn met verschillende etnische of culturele achtergronden’ (Van Dale 2022). Deze uitbreiding in het *Groot woordenboek der Nederlandse taal* weerspiegelt de maatschappelijke inkleuring die het discours rond dit begrip mettertijd heeft gekregen en die niet losstaat van de articulatiemacht die politieke representanten en beleid- en opiniemakers in deze hebben (zie § 2.3). Als we naar de definities kijken die we in de wetenschappelijke literatuur tegenkwamen (zie bijlage A voor een overzichtstabel, te vinden via www.scp.nl bij dit rapport), zien we ook daar een verschil in accenten afhankelijk van de discipline waarbinnen ze werden gevonden.

Opvallend is dat omschrijvingen vanuit de managementwetenschappen en organisatiekunde zich door een breedte kenmerken die in principe alles kan omvatten. Volgens Robertson (2006: 220) heeft diversiteit betrekking op ‘the many ways people may differ, including gender, race, nationality, education, sexual orientation, style, functional expertise, and a wide array of other characteristics and backgrounds that make a person unique’. Shemla et al. (2016) omschrijven diversiteit als ‘an infinite number of objective and perceived differences among members of an organizational unit, such as age, nationality, and work abilities’. In dergelijke studies wordt diversiteit vaak geassocieerd met creativiteit en een betere benutting van beschikbare talenten (Crisp en Turner 2011; Ellemers et al. 2018; Hoogendoorn en Van Praag 2014; Olsen en Martins 2016; Roberson et al. 2017). Een boeiende bijdrage, waarin diversiteit conceptueel wordt uitgevlooid, komt van Harrison en Klein (2007). Hun raamwerk maakt duidelijk hoe belangrijk het is om bij onderzoek naar diversiteit op de werkvloer dit begrip nader uit te splitsen. Harrison en Klein maken bij diversiteit een onderscheid tussen drie typen: verdeeldheid (*separation*), variatie (*variety*) en ongelijkheid (*disparity*). Ze illustreren deze typen van diversiteit aan de hand van drie (fictieve) medische onderzoeksteams. Team S, het *separation*-team, kenmerkt zich door leden die verschillend denken over een bepaalde manier van werken; hier is het bepalende kenmerk een bepaalde mening of overtuiging. Team V, het *variation*-team, kenmerkt zich door leden die een verschillende disciplinaire achtergronden hebben (de een is psycholoog, de ander arts, de ander antropoloog enz.); hier is het bepalende kenmerk een bepaalde kwaliteit (*expertise*). Team D, het *disparity*-team, kenmerkt zich door de ongelijke posities die leden innemen in de hiërarchie van het team; hier is het bepalende kenmerk dus macht of prestige. De drie typen van diversiteit, concluderen Harrison en Klein (2007: 1221), hebben verschillende essenties, vormen en scoringsmaximalen, en vertrekken vanuit verschillende theorieën. Daarom zijn ze ook verbonden met uiteenlopende implicaties en effecten.² De reden waarom de resultaten van allerlei studies naar diversiteit op de werkvloer zo diffuus en ambigu zijn, aldus Harrison en Klein, is dat onderzoekers zich niet of te weinig bewust zijn van het type diversiteit dat ze in hun studie als uitgangspunt nemen.

Verplaatsen we onze blik vanuit de managementwetenschappen naar wetenschappelijke auteurs met een bredere maatschappelijke insteek, dan zien we een neiging om het begrip diversiteit te reduceren tot etnische of culturele aspecten. Soms wordt dit ook duidelijk gesteld, zoals in een WRR-verkenning naar de ‘nieuwe verscheidenheid’: ‘met diversiteit bedoelen we in deze verkenning dus hoofdzakelijk de grote verscheidenheid aan herkomstlanden’ (Jennissen et al. 2018: 16). Andere studies naar de maatschappelijke effecten van diversiteit nemen etniciteit bijna als een vanzelfsprekend criterium en dit weerspiegelt de maatschappelijke discussie hierover in de laatste decennia, die zich veelal op etnische afkomst

richt of het al dan niet hebben van een migratieachtergrond. Ook de opkomst en de discussie over superdiversiteit, die we in paragraaf 2.4 bespreken, kenmerkt zich door een dergelijke focus.

Niettemin zijn er ook binnen de disciplines die een bredere blik op de maatschappij werpen definities van diversiteit te vinden die een ruime set van criteria hanteren, bijvoorbeeld Greenaway en Turetsky (2020: 171) die diversiteit karakteriseren als ‘the distribution of social groups among individuals in a given environment with respect to a particular attribute, such as race, ethnicity, gender, political ideology, religion, socioeconomic status, and sexual orientation’. Diversiteit gaat dan in principe over alle manieren waarop (groepen) van elkaar kunnen verschillen (zie ook Kastelein 2021: 3-4). Het kan daarbij gaan om verschillen in etnische of culturele achtergrond, maar ook gender, seksuele oriëntatie, leeftijd, gezondheid, uiterlijk, opleiding, maatschappelijke positie of verschillende religieuze of politieke overtuigingen.

2.3 Saillantie van kenmerken en classificatie-issues

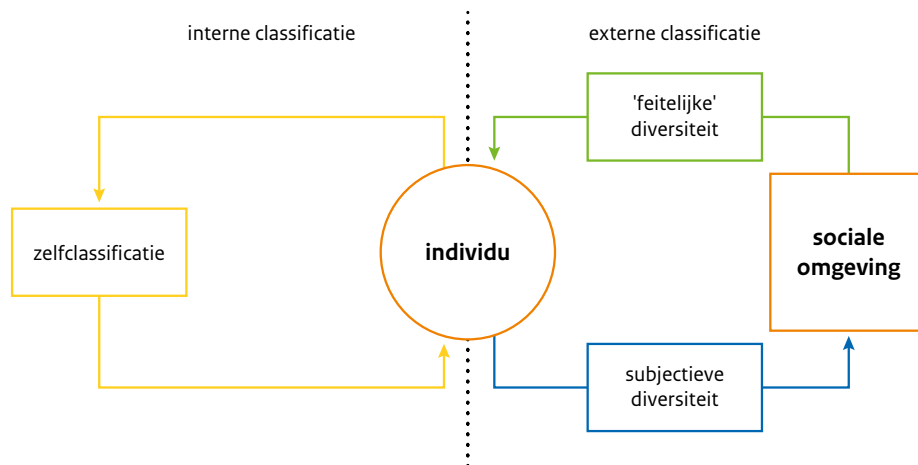
Mensen verschillen op tal van kenmerken en eigenschappen, maar niet alle kenmerken of eigenschappen zijn uiterlijk even waarneembaar of doen er in dezelfde mate toe (Ellemers et al. 2018). Guillaume et al. (2012) spreken van *surface-level*-diversiteit en *deep-level*-diversiteit. Bij zichtbare of ‘aan de oppervlakte liggende’ diversiteit gaat het om kenmerken zoals leeftijd, huidskleur of sekse die zich, op het eerste gezicht, makkelijk laten waarnemen.³ Niet meteen zichtbare kenmerken, zoals iemands persoonlijkheid, oriëntaties, overtuigingen en waarden, liggen als het ware onder de huid en vereisen meer informatie om te achterhalen en goed in kaart te brengen.

Voor duidelijk zichtbare verschillen geldt dat deze vaker, en in uiteenlopende contexten, een effect kunnen hebben, terwijl de effecten van meer verborgen kenmerken, die op een ‘dieper’ niveau liggen, zich alleen openbaren in situaties waarin mensen elkaar beter (hebben leren) kennen. Als verschillen als saillant (*salient*) worden ervaren, houdt dit in dat ze in de betreffende situatie betekenisvol zijn. Ter illustratie: een zichtbaar verschil zoals de kleur van iemands ogen vormt doorgaans, verliefdheden daargelaten, geen saillant verschil terwijl de op zichzelf onzichtbare culturele waarden die iemand (diep in zijn hart) huldigt dat in veel gevallen wel zijn. Kort gezegd gaat saillantie (*saliency*) over welke menselijke verschillen meer nadruk krijgen (Enos 2017; Tiemeijer 2017), over wat andere mensen belangrijk vinden, hoe ze zien of gezien worden en hoe ze op elkaar reageren. Het is de ‘bril’ waarmee mensen naar de werkelijkheid en hun medemensen kijken, waardoor ze sommige verschillen scherp waarnemen en andere vrijwel niet.⁴

Classificatieschema

Mensen hebben dus bepaalde kenmerken of eigenschappen die zorgen voor een bepaalde mate van diversiteit. Wat dit echter ingewikkeld maakt, is dat de toekenning van die kenmerken en eigenschappen verre van eenduidig is en dat de invulling of herkenning ervan nogal uiteen kunnen lopen, afhankelijk van wie ze toekent. Hoe mensen zichzelf indelen en tot welke groepen ze zichzelf rekenen, komt niet altijd overeen met hoe anderen hen indelen. Hierbij is een basaal onderscheid te maken tussen interne en externe classificaties (Roth 2016; Schachter et al. 2021) en subjectieve en ‘feitelijke’ diversiteit (Shemla et al. 2016; Shemla en Meyer 2012; Koopmans en Schaeffer 2016; Laméris et al. 2018). In figuur 2.1 zijn de beide indelingen schematisch weergegeven. Interne classificatie gaat over de verschillende manieren waarop mensen zichzelf in categorieën indelen; het betreft hier dus zelfclassificatie. Externe classificatie verwijst naar de manieren waarop niet alleen individuen of (grotere) groepen mensen maar bijvoorbeeld ook instituties andere mensen in groepen indelen. Subjectieve diversiteit en ‘feitelijke’ diversiteit zijn, zoals het schema toont, twee subtypen die onder externe classificatie vallen. Subjectieve diversiteit doelt op de wijze waarop een individu de diversiteit in zijn of haar omgeving waarneemt of andere mensen classificeert. ‘Feitelijke’ diversiteit is de classificatie van het individu door de bredere sociale omgeving; daarbij gaat het om de oordelende waarnemingen van bevolkingsgroepen en instituties (o.a. publieke en politieke instanties, media) met articulatiemacht.⁵

Figuur 2.1 Interne en externe classificaties en subjectieve en ‘feitelijke’ diversiteit^a

a De blauwe pijl staat voor de wijze waarop een individu de diversiteit in zijn of haar sociale omgeving waarneemt of anderen classificeert (subjectieve diversiteit), de groene pijl voor de wijze waarop de sociale omgeving, op basis van articulatiemacht, een individu waarneemt en classificeert ('feitelijke' diversiteit), de gele pijl voor de wijze waarop een individu zichzelf waarneemt of classificeert (zelfclassificatie).

Bron: SCP

Wie kennisneemt van bepaalde onderzoeksuitkomsten over diversiteit moet alert zijn op mogelijke verschillen tussen interne en externe classificaties (Alba 2020; Roth 2016). Hoe publieke instanties zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) of het United States Census Bureau individuen categoriseren, strookt lang niet altijd met hoe mensen zichzelf zouden indelen (Alba 2020; Bovens et al. 2016). Er kan daarnaast ook behoorlijk wat licht zitten tussen de officiële data van statistische bureaus ('feitelijke' diversiteit) en de onderlinge waarnemingen van burgers zelf (subjectieve diversiteit). Zo tonen Alesina en Stantcheva (2020) aan dat veel burgers het aandeel immigranten in hun land stelselmatig overschatten, en ook de mate waarin deze groep op cultureel en economisch gebied verschilt van de bevolking zonder migratieachtergrond. Laméris (2018) beschrijft bovendien hoe mensen geneigd zijn om het aandeel mensen met een migratieachtergrond te overschatten wanneer zij in wijken wonen waar veel problemen zijn of wanneer zij wonen tussen andere wijken die etnisch divers zijn. Een ander type voorbeeld is dat veel individuele burgers niet goed blijken te weten waar zij zich precies bevinden op de inkomensladder (Kraus et al. 2017); meer mensen voelen zich 'middenklasse' dan dat hun feitelijke inkomen indiceert en dit gevoel is van invloed op hun maatschappelijke opvattingen (Condon en Wichowsky 2020). Het spreekt voor zich dat dergelijke incongruenties van invloed zijn op de beelden en opvattingen die (groepen) burgers over elkaar hebben. Sommige onderzoekers (Shemla et al. 2016) vinden mede vanwege deze incongruenties dat de focus in het onderzoek naar de diversiteit van de bevolking op 'subjectieve diversiteit' moet liggen, op de wijze dus waarop mensen de diversiteit in zijn of haar omgeving zelf waarnemen.

Enkele kritische aanvullingen

Figuur 2.1 biedt nuttige handvatten om op een aantal zaken alert te zijn, maar zou men de complexe en dynamische machtsverhoudingen bij de toekenning van 'typische' kenmerken of de vorming van identiteiten meer diepgaand in kaart willen brengen, dan is het schema niet fijnmazig genoeg en schiet het tekort. Zo is het mogelijk dat binnen bepaalde groepen die zichzelf als een emancipatoire gemeenschap presenteren en bepaalde labels van de buitenwereld bekritisieren, ook weer hiërarchische verhoudingen voorkomen die verbonden zijn met uitsluitingsmechanismen. Voorbeelden hiervan zijn biseksuele mensen of non-binaire personen die binnen (wat bekend staat als) de lhbt+-gemeenschap⁶ op weerstand stuiten, omdat ze niet in het binaire schema van mannelijk of vrouwelijk vallen (Huijnk et al. 2022: 64-65, 70; Van der Ven 2022).

Dit voorbeeld illustreert hoe mensen op meerdere assen een positie kunnen innemen die gerelateerd is aan uitsluiting of onderdrukking. Daarmee komen we op het concept van intersectionaliteit, een begrip dat de laatste jaren ook in het politieke debat regelmatig opduikt, waar het regelmatig wordt vereenzelvigd met linkse stellingnames. In zijn oorsprong is dit echter een analytisch-methodisch perspectief dat werd ingezet om de specifieke discriminatie en dubbele onderdrukking van zwarte vrouwen boven tafel te krijgen.⁷ Simpel gezegd houdt het intersectionele perspectief (Essed 1991; Cole 2009; Collins 2015; Wekker 2018; Friedman en Laurison 2019) in dat mensen op meerdere manieren onderdrukking of uitsluiting kunnen ervaren en dat de algehele effecten hiervan groter kunnen zijn dan de som van de delen (als de verschillende vormen van onderdrukking en uitsluiting al zuiver uit elkaar zijn te houden). Deze methodische benadering behelst dus meer dan het optellen van nadelige factoren. In de analyse van de psychische en sociale gevolgen van de 'dubbele minderheidstress' waarmee biseksuele mensen bijvoorbeeld te maken hebben omdat zij niet aan de monoseksuele norm voldoen (waardoor ze bovenop de discriminatie van de heterowereld ook te maken kunnen hebben met discriminatie binnen de lhbt+-gemeenschap) (Huijnk et al. 2022: 10, 70), dient men er dus oog voor te hebben dat deze gevolgen op elkaar kunnen inwerken waardoor ze zich mogelijk nog versterken.

Ook zijn met het schema van figuur 2.1 niet de dubbelzinnige strategieën te vangen die leden van (culturele) minderheidsgroepen onder de paraplu van zulke classificaties ten eigen bate kunnen inzetten, waarbij deze mensen tussen verschillende identiteiten heen en weer switchen zoals het ze uitkomt en stereotypen van de meerderheidscultuur slim gebruiken: iemand is dan bijvoorbeeld een onderdrukte moslima die opkomt voor haar gemeenschap, dan weer een studente die zich op een feestje 'exotisch' kan voordoen om indruk te maken, en dan weer een geëmancipeerde vrouw die zich niet door het geloof laat ringeloren. De lijnen van cultuur en gemeenschap (*community*), zo leren antropologen ons, lopen vaak niet gelijk op en afhankelijk van de specifieke context kunnen mensen zich dan weer onder de ene, dan weer onder een andere categorie presenteren. Het concept cultuur, merkt Gert Baumann op in zijn klassieke etnografie van de diverse Londense stadswijk Southall, is ook buiten de sociale wetenschappen een veel gebruikt begrip geworden in het publieke en politieke debat over migranten en etnische of culturele minderheden (Baumann 2006: 9). Anders dan in de culturele antropologie waarin het begrip cultuur verbonden is met een voortdurende (her)interpretatie van veranderende sociale feiten, krijgt het begrip in dat politieke discours vaak een gestolde invulling, alsof het hier om sets van vaststaande eigenschappen zou gaan die zich eenvoudig aan bepaalde groepen laten koppelen. Om de effecten hiervan te ontrafelen onderscheidde Baumann in zijn onderzoek naar identiteitsdiscoursen een dominant discours, bepaald door de heersende normen van de meerderheid die zich ook weerspiegelen in allerlei beleidsaannames en -categorieën. Hij noemt dit een demotisch discours (letterlijk: 'van de mensen zelf'), dat deels losstaat van het dominante discours maar zich ook bij dit dominante discours kan aansluiten als de leden van minderheidsgroepen geloven of merken dat dit voor hen voordelig uitpakt (Baumann 2006: 10, 30-31, 189-191). Discoursen over identiteiten van etnische en culturele minderheden zijn daarom dubbelzinnig: het zijn praktijken van spreken waarin culturele waarden en tradities, ervaren gemeenschapsgevoelens en politieke strategieën een troebele werkelijkheid vormen die alleen is te doorgronden als men zich daarin langere tijd onderdompelt.

2.4 Over het begrip superdiversiteit

Een belangrijke bijdrage aan het debat rond diversiteit en de daarin gehanteerde classificaties kwam van de antropoloog Steven Vertovec, die het begrip superdiversiteit muntte. In 2007, in een artikel met de titel *Super-diversity and its implications*, betoogde hij dat de in het beleid gebruikelijke labels om migranten te categoriseren niet meer voldeden in het licht van maatschappelijke en geopolitieke veranderingen en nieuwe migratiepatronen die vanaf de jaren negentig steeds meer zichtbaar werden. Hij wees op een hele reeks van factoren en kenmerken die door de gehanteerde classificaties niet of slechts beperkt in beeld kwamen, waardoor men allerlei nieuwe vormen van diversiteit miste (Vertovec 2007). Zo was er volgens hem een groeiende pluriformiteit in de achtergronden van degenen die als migranten of als personen met een migratie-achtergrond worden aangemerkt: etnisch, taalkundig, cultureel, religieus, sociaal-economisch of hun juridische status betreffende. Zulke verschillen, aldus Vertovec, werden niet gedekt door bestaande classificaties. Een ander aspect waar hij op wees was de komst van nieuwe technologieën die allerlei communicatiemogelijkheden hebben vergroot en waardoor het 'transnationalisme', de mate waarin migranten contact

houden met netwerken van familie, vrienden of kennissen over de grenzen heen, is toegenomen. Het begrip superdiversiteit maakte opgang, zowel in wetenschappelijke kringen als in publieke debatten. De winst hiervan is dat maatschappelijke studies naar segregatie meer oog hebben voor het feit dat categorieën zoals sociaal-economische status en etniciteit te grof zijn om de 'volle' werkelijkheid te pakken. Deze categorieën geven niet meer dan een summier beschrijving van individuele stedelingen, zo stellen Vermeij en Kullberg (2015) bijvoorbeeld in een essay over de lokale samenleving in globaliserende steden.

Hedendaagse migranten komen uit veel meer herkomstlanden, en de uitdijende middenklasse onder migranten draagt bij aan diversiteit in zowel huishoudensvorm als leefstijl. Oude categorieën als 'migrant', 'Marokkaan' of 'werkloze' raken hierdoor sleets. De 'migrant' kan een duurbetaalde expat zijn, een niet-gedocumenteerde en alles daartussen, en dat uit tal van landen. De 'Marokkaan' kan een jonge schoolverlater zijn, een vrome oudere moslim of een politicus. De 'werkloze' kan langdurig werkloos zijn of kortstondig 'between jobs'. Ook de keuze voor een bepaalde woonplek wordt niet simpelweg bepaald door woningprijs en etnische buurtcompositie. Deze heeft veel en vermoedelijk toenemend te maken met smaak en identiteit.
(Vermeij en Kullberg 2015: 13)

In lijn met het begrip superdiversiteit wijzen Vermeij en Kullberg erop dat het proces waarmee stedelingen zich over buurten verdelen fijnmazig en gecompliceerd verloopt, en dat de stadbevolking steeds meer diversificeert waardoor sociale scheidslijnen steeds moeilijker meetbaar zijn. Er is dus niet sprake van een tweedeling maar vaneen 'veeldeling'. Maar de populariteit van het begrip superdiversiteit, waarschuwt Vertovec in een meer recent artikel, heeft er ook toe geleid dat het concept te gemakkelijk wordt gebruikt of verkeerd geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld als het wordt aangehaald om louter te betogen dat er nog meer etnische groepen in een land of een stad zijn dan eerst, of wanneer wordt geponereerd dat superdiversiteit een 'nieuw normaal' zou suggereren waarin etnische afkomst of sociaal-economische verschillen minder relevant zijn geworden (Vertovec 2019: 128, 130). Nadrukkelijk wijst Vertovec (2019: 126) er nog eens op dat het begrip bedoeld is om de aandacht te vestigen op allerlei nieuwe combinaties van eigenschappen bij nieuwe migratiepatronen. Daardoor ontstaan nieuwe stratificaties en nieuwe sociale hiërarchieën, maar ook nieuwe vormen van racisme en segregatie waarvoor we onze ogen niet mogen sluiten.

Vertovec riep behalve bestuurders ook wetenschappers op om oog te hebben voor de dynamiek achter de diversiteit en om de hybride posities die mensen met een migratieachtergrond op allerlei kenmerken kunnen innemen in het onderzoek te verdisconteren. Een recente poging daartoe uit kwantitatieve hoek is een model dat de interculturele relaties tussen mensen met en zonder migratieachtergrond interactief benadert door de attitudes en contacten vanuit beide kanten in kaart te brengen en te analyseren (Van der Zee en Van Oudenhoven 2022).⁸ Dit model moet tegen de achtergrond worden gezien van de demografische ontwikkelingen in grotere steden, waar de dominante meerderheid van bewoners zonder migratieachtergrond in de loop der jaren alsmaar kleiner is geworden.⁹ Eenzijdige modellen, waarbij de attitudes en contacten vooral aan de kant van de nieuwkomers werden onderzocht, schieten hier volgens Van der Zee en Van Oudenhoven (2022) tekort om de dynamische interacties tussen individuen van verschillende culturele groepen goed in beeld te krijgen.

Een ander voorbeeld is het etnografisch onderzoek dat op de Haagse Hogeschool is gedaan naar superdiversiteit (Prins 2013). Hierin ligt de focus op de nieuwe dynamiek in sociale relaties 'tussen individuen, die zich, zowel lijfelijk als virtueel, vaker en sneller verplaatsen dan enkele decennia geleden, en die zelf bepalen op welke manier en onder welke voorwaarden ze bij welke groepen en gemeenschappen behoren' (Prins 2013: 8-9). In dezelfde lijn heeft ook Monique Kremer (2013, 2017) onderzoek verricht naar de pluriformiteit binnen de groepen van migranten (of mensen met een migratieachtergrond) die Nederland vandaag de dag herbergt. Zulke studies geven gehoor aan Vertovecs oproep (2007: 1045) om behalve op meer fijnmazig kwantitatief onderzoek ook in te zetten op meer en beter kwalitatief onderzoek dat volgens hem hard nodig is, wil men het verschijnsel van superdiversiteit doorgronden. Vertovec reserveert zijn concept van superdiversiteit voor de nieuwe patronen van diversiteit bij migrantengroepen, voor de toegenomen heterogeniteit die daar is waar te nemen als je anders kijkt. In haar oratie merkt Kremer evenwel op dat ook 'autochtone' Nederlanders, in weerwil van hun nationale achtergrond, niet homogeen zijn 'in termen van hun waarden, culturele repertoire,

vaardigheden, kansen en identiteiten' (Kremer 2017: 7). Hierop voortbordurend kan men redeneren dat het fenomeen van superdiversiteit een zekere verwantschap heeft met posities, rollen en sociale identiteiten die meer fluïde zijn geworden, en daarmee ook met de vloeibare samenleving die alle inwoners in Nederland tegenwoordig met elkaar delen.

2.5 Een brede en reflectieve definitie

In dit hoofdstuk constateerden we dat onze huidige tijd zijn eigen scala van diversiteitskenmerken heeft dat uiteraard verschilt van het verleden, maar ook dat er door processen van ontzuiling, emancipatie, toegenomen welvaart en individualisering een algemene onderstroom van verandering is gegroeid die het Nederland van onze tijd wezenlijk anders maakt dan een eeuw geleden. Posities, rollen en sociale identiteiten zijn in vergelijking met vroeger voor velen meer beweeglijk en minder statisch geworden, en daarmee ook minder grijpbaar. Ook stelden we vast dat de saillantie van kenmerken per geval kan verschillen en afhankelijk is van de 'bril' waarmee mensen naar de werkelijkheid en hun medemensen kijken, waardoor ze sommige verschillen scherp waarnemen en andere vrijwel niet. We fabriceren als samenleving zelf wat de 'kenmerkende kenmerken' zijn waarop mensen verschillen en de wijze waarop we onszelf en anderen indelen. Hoe publieke en andere officiële organen burgers classificeren en hoe onze (groeps)identiteiten zich uitkristalliseren, zijn complexe processen waarachter machtsverhoudingen en sociale normeringen kunnen schuilgaan die zich kenmerken door ambivalentie.

Willen we alle verschillen voor ogen te krijgen die in een 'vloeibare samenleving' zoals Nederland de sociale verhoudingen kunnen bepalen, dan is een brede definitie van diversiteit wenselijk. Etnische of culturele achtergrond, gender, seksuele oriëntatie, leeftijd, gezondheid, uiterlijk, opleiding, maatschappelijke positie, religieuze of politieke overtuigingen, al deze en mogelijk ook andere kenmerken kunnen wijzen op een diversiteit van verschillen. Daarnaast is het voor een goed begrip van de maatschappelijke discussie over diversiteit wenselijk dat de definitie ons eraan herinnert dat diversiteit te allen tijde cultureel bepaald is en contextafhankelijk. Vandaar dat we voor onze definiëring aansluiten op de brede typering van Kastelein (2021: 3) en die uitbreiden met een reflectieve component.

Diversiteit gaat over alle manieren waarop (groepen) mensen van elkaar kunnen verschillen, waarbij de kenmerken die hier als relevant of betekenisvol worden gezien zijn verbonden met machtsverhoudingen en sociale normeringen.

Zowel de (ervaren) mate als de (dynamische) vorm van diversiteit zijn van belang, en in hoeverre men zich meer of minder prettig voelt bij het feit dat posities, rollen en sociale identiteiten minder statisch zijn dan voorheen is afhankelijk van de maatschappelijke positie die men heeft en de culturele waarden die men aanhangt. Meer dan ons af te vragen of een moderne samenleving als Nederland vandaag de dag nu meer of minder divers is en welke kenmerken van diversiteit 'schadelijk' zouden zijn, is het misschien wel de algemene vloeibaarheid en beweeglijkheid die we in het vizier moeten krijgen wanneer diversiteit weer eens naar voren wordt geschoven als de belangrijkste oorzaak van een (vermeend) gebrek aan sociale cohesie. Dit kan ons ook helpen in te zien dat onze maatschappij zich niet kenmerkt door een of enkele gestolde dichotomieën (rijk versus arm, theoretisch versus praktisch opgeleid, stad versus platteland), maar door een diversiteit van tweedelingen die heel beweeglijk kunnen zijn.

Noten

- 1 Veel hiervan waren afkomstig uit de landen die zijn te categoriseren als de klassieke migratielanden: Turkije, Marokko, Suriname, Indonesië en de Nederlandse Cariben.
- 2 Voor een uitvoerige bespreking van hun conceptuele raamwerk en methodische voorstellen, zouden we diep moeten afdalen in een specifiek domein van onderzoek.
- 3 We schrijven hier 'op het eerste gezicht' omdat die zichtbare kenmerken niet altijd voor zich spreken, bijvoorbeeld in het geval van genderdystrofie, waarbij een persoon onvrede ervaart met het biologische geslacht dat hem, haar of hen juridisch is toegekend, en dus de vaststelling van de sekse op basis van uiterlijke kenmerken juist het probleem vormt.
- 4 Tot op heden is nog niet goed duidelijk waarom bepaalde verschillen meer nadruk krijgen dan andere (Brandt en Crawford 2019; Fiske 2017). Bovendien wordt in onderzoek doorgaans naar dezelfde - vaak door onderzoekers bedachte en beschikbare - categorieën/groepen gevraagd. De vraag is of andere categorieën/groepen naar voren zouden komen als aan mensen gevraagd wordt wat zij zelf de meest belangrijke kenmerken vinden waarop zij mensen indelen (Brandt en Crawford 2019; Koch et al. 2016).
- 5 'Articulatiemacht is het vermogen van een groep of institutie om een bepaalde definitie op te leggen die verstrekkende gevolgen kan hebben voor de mate waarin iemand erbij hoort of niet (in- en uitsluiting)' (WRR 2007: 55). Vandaar dat we 'feitelijk' tussen aanhalingstekens plaatsen: het gaat om een maatschappelijk definitieproces dat wordt bepaald door (culturele, economische, politieke) machtsbronnen.
- 6 De 'l' staat voor lesbisch, de 'h' voor homo, de 'b' voor biseksueel, de 't' voor transgender, de 'i' voor interseksueel, en de '+' voor mensen die zich anders noemen dan waar de voorgaande letters voor staan (bv. aseksueel: mensen die weinig tot geen seksuele aantrekkingskracht naar andere mensen toe ervaren en/of geen behoefte hebben aan seksueel contact met een ander).
- 7 Klassiek is hier het artikel *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics* van Kimberlé Crenshaw (1989). Aan de hand van een aantal rechterlijke uitspraken liet Crenshaw, een Amerikaanse rechtsgeleerde, zien dat deze groep klem zat tussen zienswijzen die zich concentreerden op antiracisme (zonder onderscheid te maken naar sekse) en op discriminatie van vrouwen (zonder onderscheid te maken naar ras), waardoor hun specifieke positie gemarginaliseerd werd, niet alleen door het wettelijke regime en het dominante 'witte' discours, maar ook door de emancipatoire bewegingen die streidden voor de maatschappelijk gelijkheid van Afro-Amerikanen en vrouwen. Daardoor liet ze ook de nodige stof opwaaien in de feministische gelederen van die tijd die volgens haar vanuit een 'wit perspectief' opereerden dat de specifieke positie van zwarte vrouwen op essentiële punten negeerde.
- 8 Het gaat hier om een meerdimensionaal model dat vijf eigenschappen meet (*cultural empathy, open-mindedness, emotional stability, flexibility, en social initiative*) die de interculturele competentie van mensen bepalen en die bijvoorbeeld een indicatie kunnen geven van de mate van tolerantie die ze jegens elkaar zullen hebben.
- 9 In Amsterdam was het percentage inwoners met een migratieachtergrond in 2021 56% (waarvan 20% westers en 36% niet-westers) en in Rotterdam zijn er sommige wijken waarin niet-immigranten zelfs een minderheid geworden ten opzichte van minderheidsgroepen die hier in de meerderheid zijn (Van der Zee en Van Oudenhoven 2022: 120-121).

3 Sociale cohesie

*Het streven is om een samenleving te realiseren
waarin alle burgers van Nederland zich thuis voelen,
waarin Nederlanders niet met de ruggen,
maar met de gezichten naar elkaar toestaan.*
Jaarnota Integratiebeleid 2007-2011 (TK 2009/2010)

3.1 Een ontbrekend thuisgevoel

In *Het einde van de BV Nederland* noteert voormalig SCP-directeur Kim Putters dat elke samenleving een thuisgevoel nodig heeft en dat de mensen die de samenleving vormen zich met elkaar kunnen identificeren (Putters 2022: 50). Dit mag een vrij treffende of invoelbare concretisering van sociale cohesie zijn, maar net zoals bij diversiteit geldt ook hier dat de samenleving vloeibaar en in beweging is, dat identiteiten tegenwoordig minder houvast bieden en dat maatschappelijke posities en rollen minder vastliggen. Aanzienlijke delen van de bevolking zeggen zich niet of minder thuis te voelen in Nederland, of het nu gaat om Nederlanders zonder migratieachtergrond die tot het precariaat of de categorie van ‘onzeker werkenden’ behoren en die vanwege een gebrekkig vertrouwen in de overheid en de politiek weinig motivatie hebben om te gaan stemmen (Hoff et al. 2021: 45),¹ of om kinderen van migranten die in hoge mate pessimistisch zijn over de mogelijkheden van een cultureel diverse samenleving omdat ze zich, hoewel hier geboren en geworteld, maatschappelijk uitgesloten voelen (Dagevos et al. 2022: 55). In *Mijn ontelbare identiteiten*, een persoonlijk antropologisch essay, beschrijft Sinan Çankaya op indringende wijze zijn opgroeien en ontwikkeling in Nederland als migrantenkind en hoe hij heen en weer wordt geslingerd tussen de droom van een individuele tussenruimte die vrij is van oordelen en de (blijvende) hunkering om bij een groep te horen zonder in een vastomlijnde identiteit te hoeven opgaan. Ook hij refereert aan de idee van een thuis wanneer hij over sociale cohesie spreekt: ‘In de publieke verbeelding symboliseert een ineens stortend huis de angst voor een gebrekkige sociale cohesie en nationale binding, de vrees dat we “niets meer met elkaar delen”’ (Çankaya 2020: 67).

Aanzienlijke groepen inwoners van Nederland geven aan dat ze maatschappelijk onbehagen ervaren en bestuurders en politici wijzen regelmatig op een tekort aan sociale cohesie. De bewijzen en empirische indicaties daarvoor zijn echter verre van eenduidig (zie de aangehaalde studies in de inleiding). Zoals eerder gezegd, het vraagstuk van sociale cohesie hangt samen met drie basale vragen: wat verbindt en scheidt mensen, wie krijgt wat, wie zijn wij? Het confronterende karakter van zulke vragen maakt begrijpelijk waarom het begrip sociale cohesie, zeker als het verbonden is met het gevoel van een tekort, ‘normatief geladen’ is (Schnabel et al. 2008: 12). Want de vraag die vervolgens snel op de lippen ligt, is wie er dan schuld aan heeft of ervoor verantwoordelijk is dat mensen zich uitgesloten, onrechtvaardig behandeld of niet gehoord voelen, dat ze zich niet thuis voelen in het land waar ze wonen. In een recent opiniestuk haalt Çankaya bitter uit naar de politiek en de Nederlandse overheid die volgens hem te weinig oog hebben voor het racisme waarmee mensen met een migratieachtergrond al decennia te maken hebben:²

Politieke spierballentaal onthechte de sociale lijm die ons altijd al houtje-touwtje bijeenhield. Door kwetsbare burgers te bestempelen als concurrenten, vreemden of kostenposten, wordt het institutionele drama gemaskeerd, en de onderlinge solidariteit ondermijnd.
(Çankaya 2022: 7)

In de publieke opinie zien we dat het begrip sociale cohesie weinig specifiek wordt gebruikt, het wordt benut om maatschappelijke issues te agenderen en ons als samenleving voor bepaalde zaken gevoelig te maken. Daarbij wordt sociale cohesie vaak in een adem genoemd met andere brede begrippen die daar moeilijk van zijn los te denken, zoals vertrouwen, legitimiteit, solidariteit, tolerantie, segregatie, uitsluiting en discriminatie. De beladenheid van het begrip en de verwantschap of overlap met andere brede concepten, maken het een uitdaging om sociale cohesie helder te omschrijven, en om te begrijpen hoe dit fenomeen bijvoorbeeld wordt beïnvloed door de toenemende sociale en culturele diversiteit van burgers, de afbrokkeling van voorheen verbindende instituties, de groeiende individualisering en ongelijkheid, de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de effecten van globalisering en digitalisering. Vermoedelijk is een helder begrip van dit soort oorzakelijke verbanden ook maar tot een bepaalde hoogte mogelijk en moeten we sociale cohesie zien als een *sensitizing concept*: een veelzijdig en multi-interpretabel begrip waarover voortdurend discussies worden gevoerd, alsof het eeuwig in de steigers blijft staan. De socioloog Herbert Blumer (1969) stelde dat het open en onspecifieke karakter van ‘sensibiliserende begrippen’ in principe een goede zaak is. Afgetimmerde begrippen voor brede, omvattende fenomenen werken volgens hem verstarrend omdat ze te weinig oog hebben voor de immense verscheidenheid van unieke gebeurtenissen en de dynamiek die de sociale werkelijkheid kenmerkt.

Voor Blumer valt een vruchtbare invulling van een *sensitizing concept* zoals sociale cohesie samen met een leerproces dat nooit echt af is. Met deze gedachte in ons achterhoofd houdend proberen we in dit hoofdstuk het begrip sociale cohesie zo goed als mogelijk uiteen te rafelen en inzichtelijk te maken. Om te beginnen behandelen we verschillende definities van sociale cohesie en welke onderscheidingen hier relevant zijn (§ 3.2). In paragraaf 3.3 belichten we vijf clusters van theoretische verklaringen voor sociale cohesie. In paragraaf 3.4 begeven we ons in het woud van onderzoek naar sociale cohesie, waarna we in paragraaf 3.5 ingaan in op de verschillende schaalniveaus die er zijn te onderscheiden. Afsluitend gaan we nog kort in op de vraag hoe diversiteit en sociale cohesie zich tot elkaar verhouden (§ 3.6).

3.2 Definities van sociale cohesie

Rekbaar en ambigu

Sociale cohesie is een rekbaar concept, afgaand op de vele definities en associaties die met dit begrip zijn verbonden.³ In haar meest rekbaar versie is sociale cohesie zelfs nauw verwant met een van de fundamentele vragen die de sociologie al vanaf het begin af aan bezighoudt: hoe functioneert de sociale orde van een samenleving en waarop is deze gebaseerd?⁴ In het werk van klassieke sociologen komt deze vraag indringend naar voren, getroffen als ze waren door de ingrijpende gevolgen van moderniseringsprocessen die de sociale samenhang en orde van hun samenlevingen danig op de proef stelden (denk aan industrialisering en de enorme groei van steden, en de daarmee samengaande massamigratie, verpaupering en vervreemding). Het waren deze voor velen ontwrichtende omstandigheden waaronder Émile Durkheim zijn begrippen muntte van mechanische en organische solidariteit,⁵ Ferdinand Tönnies sprak over een overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, en Max Weber zijn these over de onttovering van de wereld formuleerde, die inhield dat het menselijk samenleven steeds meer gekleurd zou worden door de inzet van technische middelen en bureaucratische procedures. Een weidse blik op sociale cohesie laat zich dus goed verbinden met het werk van sociologische grondleggers, waarbij we vandaag de dag weer worden geconfronteerd met andere gevolgen van modernisering die het functioneren van de sociale orde en de sociale samenhang van een samenleving op nieuwe wijze uitdagen: (verdergaande) individualisering, digitalisering, klimaatproblematiek, globalisering en geopolitieke verschuivingen.

Onderlinge contacten, vertrouwen, saamhorigheid, solidariteit, een ‘wij-gevoel’. Dergelijke positieve connotaties lijken direct om de hoek te liggen wanneer het begrip sociale cohesie of het (uitwisselbare) begrip sociale samenhang opduikt in beleidsdocumenten, politieke discussies of in de publieke opinie. Van sociale cohesie kan een maatschappij nooit genoeg hebben, zo lijkt het wel, laat die warme bron van gemeenschapszin maar stromen. Maar toch zijn de effecten van sociale cohesie ambigu te noemen, zoals De Hart et al. (2002) terecht constateerden, en het is de moeite waard de aansluitende toelichting uit deze al wat oudere SCP-studie wat uitvoeriger te citeren:

Meer sociale cohesie betekent niet altijd dat een samenleving in zijn totaliteit beter af is. Groepssolidariteit kan negatieve effecten hebben op het gemeenschappelijk welzijn. Hoe de effecten van sociale cohesie beoordeeld moeten worden, is onder andere een kwestie van schaalniveau. Individuele sociale vaardigheden kunnen uitsluitend ten eigen bate worden aangewend. Gunstige effecten op groepsniveau kunnen gepaard gaan met negatieve effecten op individueel niveau, voor andere groepen of voor de samenleving als geheel. Er kan sprake zijn van een dermate sterke groepsdruk en sociale controle dat deze door de individuen als onvrijheid en een gebrek aan individuele keuzemogelijkheden worden ervaren. Sociale cohesie kan de solidariteit met anderen in hoge mate selectief maken. Hoe groter de interne cohesie en integratie van een groep, des te strikter haar grenzen worden gemarkeerd en bewaakt. Een hoge mate van vertrouwen tussen de groepsleden onderling gaat veelal gepaard met wantrouwen ten aanzien van buitenstaanders. Een sterke interne sociale cohesie is vaak verbonden met het denken in termen van geestverwanten en buitenstaanders, met vijandbeelden over andere groepen.

(De Hart et al. 2002: 5)

Als negatieve voorbeelden van sociale cohesie, waarin de sterke interne gerichtheid van een groep samengaat met een drang tot afsluiting van de omringende samenleving en groepsnormen kan voeren die zich weinig aantrekken van de geldende wetten of de heersende moraal, noemen De Hart et al. sekten, drugkartels, terroristische organisaties, jeugdbendes en nepotistische relatievormen (2002: 5).

Normatief versus open beschrijvend

Kijken we naar de verschillende definities die er in de sociaalwetenschappelijke literatuur voor sociale cohesie zijn te vinden (zie bijlage B voor een overzicht), dan valt op dat sommige auteurs ook normatieve criteria hanteren, bijvoorbeeld Fonseca et al. (2019), die het fenomeen als volgt omschrijven:

The ongoing process of developing well-being, sense of belonging, and voluntary social participation of the members of society, while developing communities that tolerate and promote a multiplicity of values and cultures, and granting at the same time equal rights and opportunities in society.

(Fonseca et al. 2019: 246)

Een dergelijke definitie verbindt sociale cohesie met kwalitatieve waarden (vrijwillige sociale participatie, tolerantie ten aanzien van andere culturen, gelijke rechten en kansen) die veel affiniteit hebben met de beginselen en uitgangspunten van moderne, welvarende verzorgingsstaten: gelijkheid op basis van de wet, geen discriminatie, verantwoordelijke burgers en solidaire voorzieningen.⁶ Voor een onderzoeksinstituut als het SCP, dat als wettelijke taak heeft beleid met wetenschappelijke kennis te ondersteunen en onafhankelijk advies te geven, lijkt het echter verstandig om voor een open, beschrijvende definitie te kiezen waaronder ook vormen van sociale cohesie kunnen vallen die moreel verwerpelijk voelen. Daarvoor zijn twee redenen aan te geven. Ten eerste omdat we de problemen en mechanismes die bij sociale cohesie spelen beter en meer volledig kunnen begrijpen als we oog hebben voor haar vele verschijningsvormen. Als sociale cohesie, zoals een veel gebruikte metafoor luidt, de ‘sociale lijm’ is die een samenleving bij elkaar houdt, dan is de ‘klinisch-objectieve’ vraag die hier gesteld moet worden: hecht de lijm of niet? In hoeverre deze sociale lijm in morele zin goed of slecht is, is een vraag die een aparte bespreking vergt. Zo is het mogelijk dat het verzuilde Nederland, zoals onder meer beschreven door Lijphart (1992) en Stuurman (1983), in vele opzichten een coherente samenleving was, terwijl we terugkijkend heel kritisch kunnen denken over de rolpatronen die golden voor mannen en vrouwen, en die mogelijk scherp afkeuren.

Ten tweede heeft de keuze voor een meer beschrijvende definitie als voordeel dat de normatieve verwachtingen rond sociale cohesie dan beter in beeld kunnen komen, waardoor die ook meer vatbaar worden voor bespiegeling en discussie. Wanneer er een gebrek aan sociale cohesie wordt geconstateerd, zo stellen Paul Schnabel en Joep de Hart in een eerder SCP-rapport, dan ‘is dat oordeel gebaseerd op de verwachtingen van degene die het oordeel uitspreekt: wat verwacht hij of zij aan samenhang en betrokkenheid te mogen waarnemen in een groep?’ (Schnabel et al. 2008: 12). Dat geldt voor politici en beleidsmakers, maar evenzeer voor onderzoekers die hun data en bevindingen duiden en van nadere betekenis voorzien. Het punt is hier niet dat onderzoekers geen normatieve oordelen zouden mogen hebben over sociale cohesie – sterker nog, ook zij ontkomen daar niet aan zoals we in het slothoofdstuk van deze studie nog nader zullen toelichten – het punt is dat ze deze oordelen zo goed als mogelijk moeten expliciteren en zo min mogelijk vermengen met de empirische beschrijving van het fenomeen.

Horizontale en verticale verbindingen

In algemene zin gaat sociale cohesie, als we de wetenschappelijke definities overzien (zie bijlage B), over de relaties tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties; over vertrouwen, saamhorigheid, solidariteit en geefgedrag; over een gevoel van één zijn met anderen, de lijm die gemeenschappen bij elkaar houdt.⁷ Kijken we wat preciezer naar de meer beschrijvende definities, dan valt op dat een aantal daarvan sterk aanleunt tegen wat in alledaagse zin wordt aangeduid als ‘gemeenschapszin’, waarbij het meer specifiek gaat om algemeen sociaal vertrouwen en onderlinge vormen van zorgen en betrokkenheid. Bijvoorbeeld de definitie van het CBS, die spreekt over ‘netwerken met gemeenschappelijke normen, waarden en referentiekaders, die het samenwerken binnen en tussen groepen onderling bevorderen’ (CBS 2015: 11). Of de kernachtige omschrijving van Bucx et al., die sociale cohesie definiëren als ‘de mate waarin en de manier waarop (groepen) mensen in de samenleving met elkaar verbonden zijn en zich met elkaar verbonden voelen’ (Bucx et al. 2020: 1). Deze definities lijken zich in hoofdzaak te richten op de horizontale verbindingen die burgers met elkaar kunnen hebben. Andere definities werpen het net verder uit en scharen ook verticale verbindingen, de (vertrouwens)relatie van burgers met instituties, onder sociale cohesie. ‘Sociale cohesie gaat over wat een gemeenschap bij elkaar houdt en over het vermogen van burgers om samen te leven en samen te werken’, schrijven Engbersen et al. (2022: 5) in een recent rapport dat de sociale impact van corona monitort, waarbij ze aanvullend stellen dat een cohesieve samenleving zich kenmerkt ‘door vertrouwen van burgers in elkaar en in belangrijke publieke instituties’. Daar is ook iets voor te zeggen als we een weidse, sociologische blik op dit fenomeen werpen, waarbij we ook het functioneren van de sociale orde als een onderdeel van sociale cohesie beschouwen. Ook Chan et al. (2006) volgen deze zienswijze in hun reviewartikel over sociale cohesie, waarin ze tot een brede definitie kwamen die naar onze mening een goede ingang vormt om sociale cohesie zowel in brede als in specifieke zin te begrijpen. Daarom geven we deze definitie hier vertaald weer:

Sociale cohesie is een stand van zaken in een samenleving die zowel verticale als horizontale verbindingen van hun leden omvat en waarbij die verbindingen (of interacties) zijn gekenmerkt door houdingen en normen die uitgaan van vertrouwen, een gevoel van verbondenheid, de bereidheid om te participeren en te helpen, alsook van gedrag dat hiermee strookt.

(Chan et al. 2006: 290, eigen vertaling)⁸

Chan et al. (2006) sluiten met hun definitie en benadering aan op de sociologische traditie van de ‘weidse blik’. Analyses van sociale cohesie verbinden zij met soevereine natiestaten die grotere verbanden van burgers vertegenwoordigen en waarbij een lagere of hogere gradatie van sociale cohesie is vast te stellen.⁹ Ook het conceptuele raamwerk dat Chan et al. (2006) op basis van hun definitie ontwerpen, dat nog altijd kan gelden als een vernuftige springplank voor empirisch onderzoek naar sociale cohesie, is de moeite waard om hier (vrij vertaald) weer te geven (zie tabel 3.1).¹⁰

Tabel 3.1 Het meten van sociale cohesie: een twee-bij-tweeraamwerk

	subjectief (attitude)	objectief (gedrag)
horizontale dimensie (cohesie binnen <i>civil society</i>)	<ul style="list-style-type: none"> algemeen vertrouwen in medeburgers bereidheid om samen te werken en medeburgers te helpen, ook die van andere groepen gevoel van verbondenheid of identiteit	<ul style="list-style-type: none"> sociale participatie en een vitaal maatschappelijk middenveld (<i>civil society</i>) vrijwilligerswerk en donaties aanwezigheid of afwezigheid van grotere groepsverbanden of sociale splitsingen
verticale dimensie (cohesie overheid-burgers)	<ul style="list-style-type: none"> vertrouwen in publieke boegbeelden vertrouwen in politieke en andere van belang zijnde sociale instituties	<ul style="list-style-type: none"> politieke participatie (bv. stemmen, lidmaatschap politieke partijen enz.)

Bron: Chan et al. (2006: 294)

In hun twee-bij-tweeraamwerk splitsen Joseph Chan et al. het concept van sociale cohesie op in negen subconcepten (dit zijn de genoemde verschijnselen in de cellen) die met allerlei indicatoren en items zijn te operationaliseren voor empirisch onderzoek naar sociale cohesie. Uitgaand van de negen subconcepten maakt het raamwerk enerzijds onderscheid tussen subjectieve beleving (houdingen, gevoelens) en objectief gedrag (feitelijke samenwerking, participatie), anderzijds tussen een horizontale en een verticale dimensie van sociale cohesie. Kortgezegd heeft de horizontale dimensie betrekking op het vertrouwen en de verbondenheid die (groepen) burgers onderling ervaren en de verticale dimensie op de (vertrouwens)relaties tussen groepen burgers en de overheid.¹¹ Door deze verticale verbindingen mee te nemen in het onderzoek naar sociale cohesie, worden ook de problemen rond (overheids) legitimiteit gezien die hierop van invloed kunnen zijn.¹² Een voordeel van het schema is bovendien dat begrippen die vaak opduiken als het over sociale cohesie gaat, zoals vertrouwen, sociaal kapitaal, legitimiteit, veiligheid, solidariteit, tolerantie, segregatie en discriminatie, met behulp van deze indeling vrij helder zijn te positioneren:

- **Vertrouwen** is op te splitsen in meerdere vormen van vertrouwen, waarbij in het geval van cohesie verschil tussen een horizontale en verticale dimensie cruciaal is. In het verlengde heeft **legitimiteit**, als we dit sociologisch opvatten als de mate waarin overheidsgezag een duurzaam patroon heeft omdat het kan rekenen op vanzelfsprekende volgzzaamheid en vrijwillige gehoorzaamheid, betrekking op institutioneel vertrouwen (inclusief het vertrouwen dat burgers hebben in de boegbeelden van belangrijke instituties) en ook op een voldoende mate van politieke participatie.
- **Sociaal kapitaal** is te omschrijven als het geheel aan hulpbronnen dat een persoon of groep beschikbaar heeft door zijn sociale netwerk, en dat deze persoon of groep kan helpen om doelen te realiseren die anders niet of alleen tegen (veel) hogere kosten mogelijk zijn (Dijkstra 2012: 14). Sociaal kapitaal draait om vertrouwen en wederzijdse verwachtingen en verplichtingen, om normen van wederkerigheid, om toegang tot informatie. Waar sociale cohesie een 'stand van zaken' betreft over hoe het met onderlinge sociale relaties en de samenhang tussen allerlei sociale verbanden is gesteld, is sociaal kapitaal op te vatten als een bron waaruit individuen of sociale verbanden putten om hun handlingsvermogen (*agency*) te versterken. Sociale cohesie wordt in sterke mate bepaald door sociaal kapitaal (de hulpbronnen die personen of groepen hebben), maar valt er begripsmatig niet mee samen (zie ook Chan et al. 2006: 292).
- **Veiligheid** is te beschouwen als een maatschappelijke basisbehoefte die op meerdere niveaus is waar te nemen (individueel, wijk, gemeente, land). Veiligheid in relatie tot sociale cohesie richt zich vaak op het niveau van de wijk en het individu, op aspecten zoals criminaliteit en verloedering van de fysieke leefomgeving, slachtofferrisico en onveiligheidsbeleving; daarbij is het onderscheid tussen objectief gedrag en subjectieve beleving van groot belang. Het bevorderen van sociale cohesie kan dan een middel zijn om de leefbaarheid en veiligheid in een wijk te vergroten.¹³
- **Solidariteit** (in informele zin) heeft betrekking op de cohesie binnen de *civil society* en kan worden gezien als 'de bereidheid om met elkaar te delen en te herverdelen vanuit een gevoel van lots-verbondenheid en loyaliteit' (Jans 2014: 3). Naast de informele solidariteit laat zich ook nog de formele 'opgelegde' solidariteit van de verzorgingsstaat onderscheiden, die met name vorm krijgt in verticale interacties tussen burgers en overheid.
- **Tolerantie** of verdraagzaamheid is te zien als een belangrijke voorwaarde voor sociale cohesie naarmate de verschillen en spanningen tussen (groepen) burgers toenemen en de belangen uiteenlopen.
- **Segregatie** en **discriminatie** zijn te beschouwen als de gevolgen van een gebrek aan sociale cohesie binnen een gemeenschap waardoor bepaalde groepen een aparte positie innemen in een samenleving en op meerdere manieren buitengesloten en gediscrimineerd worden (door andere groepen burgers, door de instituties).

Chan et al. mijden normatieve criteria in hun definitie en benadrukken het veranderlijke historische karakter van sociale cohesie: 'one may well envisage that social cohesion in an eighteenth-century agricultural society may depend on values like "hierarchy" and "respect for tradition"' (Chan et al. 2006: 292). Een spannende vraag is dan ook of ook de samenlevingen die Hitler en Stalin wisten voort te brengen, als sociaal coherente gemeenschappen zijn te beoordelen. Hoe moreel verwerpelijk men de grondslagen en collectieve prestaties van die maatschappijen ook mag vinden, de collectieve prestaties wijzen wel op het bestaan van sociale samenhang. In haar klassieke studie *The origins of totalitarianism* laat Hannah Arendt (2017 [1951]) zien op welke sociale voedingsbodem deze samenlevingen konden gedijen

en welke principes en mechanismen hier werkzaam waren. Meermaals wijst ze erop dat de regimes van Hitler en Stalin waren gegrondvest op een 'atomisering van de individuen' waardoor hun totalitaire macht tot in alle haarvaten van de samenleving kon doordringen en politieke tegenmacht niet of nauwelijks meer mogelijk was.¹⁴ Extreem als de voorbeelden van zulke totalitaire regimes zijn met hun volgzaam massa's van geïsoleerde individuen, toch lijken ze te illustreren dat je een samenleving een langere tijd aan elkaar kunt plakken door totale verticale verbindingen: nazi-Duitsland twaalf jaar en de Sovjet-Unie onder Stalin bijna een kwart eeuw.¹⁵ De morele weerzin die velen bij deze samenlevingen zullen voelen, kunnen we met Blokland (2000) constateren, ligt hier niet zozeer in een tekort of een teveel aan sociale cohesie, maar in de aard van de sociale verbindingen (verticaal-hiërarchisch en fanatisch-ideologisch) en de collectieve prestaties die daarmee verbonden zijn (massale onderdrukking en vervolging en het achteloos, kil-rationeel doden van mensen).¹⁶ De voorbeelden hier – we geven het onmiddellijk toe – zijn gekozen op het scherpst van de snede, maar verduidelijken ons inziens nog eens hoe breed het blikveld van het concept van sociale cohesie kan zijn, als men normatieve criteria buiten de definitie houdt.

Een toegankelijke definitie

De academische definitie van Chan et al. (2006: 290) is minder geschikt om in alledaagse zin te gebruiken. Bovendien gaat deze definitie uit van het niveau van natiestaten terwijl onderzoek naar sociale cohesie ook andere niveaus als uitgangspunt kan nemen (zie de volgende paragraaf). Als een meer toegankelijke omschrijving van sociale cohesie, waarin de onderscheidingen in het voorgaande raamwerk in principe behouden blijven maar die tegelijk breder toepasbaar is dan op het schaalniveau van natiestaten, kiezen we voor de volgende definitie:

Sociale cohesie verwijst naar de mate waarin (groepen) mensen zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen en dat ook in hun gedrag aan de dag leggen.

Het 'zich met elkaar verbonden voelen' verwijst naar de drang en behoefte om bij een bepaalde gemeenschap te horen, een thuisgevoel dat de economische relaties die mensen uit eigenbelang met elkaar onderhouden overstijgt. Omdat een dergelijke verbondenheid alleen kan bestaan bij de gratie van vertrouwen en gedeelde waarden en normen, zal onderzoek naar sociale cohesie (dat dieper graaft) voor een belangrijk deel ook hierover gaan: het vertrouwen dat (groepen) mensen wel of niet in anderen of in instituties hebben en ook de mens- en wereldbeelden (gedeelde visies) die achter deze vertrouwensrelaties schuilgaan. Dat vertrouwen een kernelement is van sociale cohesie, vloeit dus uit de definitie voort.

3.3 Typen verbanden, analyseniveaus en methoden

Hoewel sociale cohesie binnen de sociologie vaak wordt gerelateerd aan de natiestaat, wat ook een belangrijk sociaal verband is en een te begrijpen keuze, willen we dit type van een sociaal verband (een grotere 'groepen-gemeenschap') niet heilig verklaren voor onderzoek naar sociale cohesie. Het twee-bij-tweeraamwerk van Chan et al. (zie tabel 3.1) dat met zijn dimensies en vier cellen met subconcepten een handzame benadering biedt om sociale cohesie te meten, kan men in principe ook op regionale of lokale verbanden of zelfs op microgemeenschappen toepassen.¹⁷ In tabel 3.2 zijn verschillende voorbeelden op een rij gezet, gecategoriseerd aan de hand van micro-, meso- en macroverbanden, in combinatie met de analyseniveaus die hier telkens mogelijk zijn en welke methodische aanvliegroutes daarbij naar voren treden.

Tabel 3.2 Typen verbanden, schaalniveaus van analyse en methoden

analyse op type	microniveau	mesoniveau	macroniveau
microverbanden bv. families, vrienden- groepen, leesclubjes, klas op een school, kleinere legereenheid (peloton), ploeg werknemers binnen een arbeidsorganisatie, straat in een dorp of in een stadswijk	diepte-interviews, participerende observaties, dagboeken en (biografische) etnografieën	antropologische en sociologische casestudies, etnografieën, (semi)gestructureerde interviews, surveys, mixed methods	grootschalige surveys (kwantitatieve data grotendeels gebaseerd op gestandaardiseerde vragenlijsten)
mesoverbanden bv. scholen- gemeenschappen, middelgrote bedrijven, culturele en politieke verenigingen op lokaal niveau, dorpen, stads- wijken, eventueel ook steden of provincies			
macroverbanden bv. nationale belangen- organisaties, natiestaten of – nog groter gedacht – internationale belangenorganisaties en supranationale organisaties zoals de EU			

Bron: SCP

De crux van deze tabel is dat het om twee verschillende dimensies gaat (type verband en analyseniveau), die beide met behulp van micro, meso en macro kunnen worden geordend. Wanneer men dit doorheeft, wordt ook duidelijk hoe sociale cohesie op velerlei wijze kan worden onderzocht. Ook wordt duidelijk hoe verschillende invalshoeken en niveaus van analyse in principe met elkaar te verweven zijn. Sterker nog: meer diepgaand begrip van sociale cohesie ligt vaak juist in de mate waarin empirische studies erin slagen deze verwevenheid te verhelderen.

Het driedelige onderscheid van micro-, meso- en macroverbanden moet als een glijdende schaal worden begrepen. Daarnaast geldt dat de specifieke invulling afhankelijk is van 1) de context van het onderzoek en 2) hoe onderzoekers dit onderscheid hanteren of willen gebruiken.¹⁸ Niettemin is de indeling nuttig om een algemeen beeld te krijgen van de vele typen verbanden waarop onderzoek naar sociale cohesie zich kan richten. Vervolgens zijn er twee vragen bij het onderzoek naar een sociaal verband: zoomt men in of juist uit en welke methoden en technieken worden ingezet om kennis en informatie te verwerven? We lichten dat toe aan de hand van enkele voorbeelden.

We beginnen met **microverbanden**, zoals families of vriendengroepen. Deze zijn heel gedetailleerd in kaart te brengen door diepte-interviews, participerende observaties, of door kennis te nemen van biografische etnografieën.¹⁹ Op deze wijze wordt, onder meer, een beeld verworven van de identiteiten die mensen ontwikkelen en waarmee ze zich (wel of niet) verbonden voelen (*sense of belonging*); kennis die relevant is voor een beter begrip van sociale cohesie.²⁰ Wil men evenwel de beïnvloedende factoren voor een grotere variatie van families of zulke vriendengroepen in beeld te krijgen, dan komen we uit bij surveys. Deze kunnen worden gecombineerd met semigestructureerde interviews (*mixed methods*), zoals in pedagogische of sociaalpsychologische studies gebruikelijk is, of vooral gebruikmaken van gestandaardiseerde vragenlijsten, als we op nog grotere schaal uitzoomen tot macroniveau.

Kijken we naar onderzoek over **mesoverbanden**, zoals een dorp of een stadswijk, dan zien we vaak ook analyses op mesoniveau en de methodische aanvliegroutes zoals in tabel 3.2 vermeld (waarbij we opmerken dat de scheidslijn tussen de genoemde methoden onder het microniveau en mesoniveau slechts met potlood te trekken is; deze overlappen elkaar of lopen vloeiend in elkaar over). Het onderzoek van Jane Jacobs (2009) dat het bindende sociale weefsel tussen stedelijke bewoners blootlegde, is hierbij te beschouwen als een mijlpaal; haar invloed zien we in Nederland terug in wijkstudies waarin ook sociale cohesie centraal staat (bv. Engbersen et al. 2005; Kremer et al. 2019). Daarnaast bestaat een kwalitatieve onderzoekslijn van antropologische en sociologische studies naar gemeenschappen op het platteland waarin de vraag of de sociale cohesie aan het afnemen is door allerlei moderniseringsprocessen centraal staat (bv. Simon et al. 2007) of nooit ver weg is.²¹

Ten slotte zijn er grotere **macroverbanden**. We merkten al eerder op dat sociologen, samen wellicht met politicologen, wetenschappers zijn die een voorkeur aan de dag leggen voor natiestaten als het gaat om onderzoek naar sociale cohesie. Een begrijpelijke keuze is dan kwantitatief modelmatig onderzoek aan de hand van representatieve surveys en (allerlei gekoppelde) data, die een zo goed mogelijk beeld geven van hoe een populatie van een land scoort op de subconcepten waarin sociale cohesie is op te delen (tabel 3.1). Zulke kwantitatieve analyses, waarbij men als het ware over grote gebieden heen vliegt, geven weliswaar een minder detailrijk beeld dan kwalitatief onderzoek op micro- of mesoniveau, waarbij men als een kikvors op de grond staat. Daar staat echter wel tegenover dat de empirische resultaten een veel grotere reikwijdte hebben. Toch is ook hier een (kwalitatieve) micrologische benadering zeer wel mogelijk – en aan te raden – als men een precieze indruk wil krijgen van hoe aanhangers of leden van een politieke partij staan tot het landelijke kader of van hoe burgers in het algemeen zich verhouden tot (hun nationale) politieke of sociale instituties. Dit kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door op microniveau of op mesoniveau een kleinere groep leden of burgers op de voet te volgen, en etnografisch te bestuderen hoe die verhoudingen er in alledaagse zin uitzien.²²

In het algemeen geldt dat meer diepgang, bijvoorbeeld bij etnografieën, gepaard gaat met een minder grote reikwijdte, en een grotere reikwijdte, bijvoorbeeld bij een representatief survey, met minder diepgang. Het probleem van een minder grote reikwijdte bij kwalitatief onderzoek (casestudies, etnografieën) kan worden ondervangen door historische en andere wetenschappelijke literatuur toe te voegen, die een betrouwbare weergave biedt van bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Op basis van deze literatuur kan dan aannemelijk worden gemaakt dat de opgedane kennis een geldingskracht heeft die de specifieke casus, of ‘het veld’ dat etnografisch is uitgedaan, overstijgt.

Het probleem van minder diepgang bij kwantitatieve surveys is voor een deel te ondervangen door andere kennis over allerlei sociale mechanismen in de duiding mee te nemen, of bij bepaalde blinde vlekken aanvullend kwantitatief en/of kwalitatief onderzoek te doen naar wat zich mogelijk ‘onder de radar afspeelt’. Als er goede data beschikbaar zijn waarbij verdere differentiatie mogelijk is, kan, naar aanleiding van correlaties of patronen die opvallen bijvoorbeeld statistisch worden ingezoomd op bepaalde regio’s, steden of gemeenten (en deze resultaten zijn dan mogelijk te combineren met kwalitatieve kennis die beschikbaar is).

3.4 Verklaringen van sociale cohesie

Wanneer we op basis van het twee-bij-tweeraamwerk van Chan et al. (tabel 3.1) de sociale cohesie van een land proberen te peilen, kunnen er relaties en patronen naar voren komen zoals ‘mensen met een Nederlandse achtergrond zijn vaker vrijwilliger dan degenen met een migratieachtergrond’ of ‘mensen die behoren tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering zijn vaker actief als vrijwilliger dan mensen zonder denominatie’ (Arends en Tummers 2022). In deze voorbeelden, hier willekeurig gekozen, treden een ‘Nederlandse achtergrond’ of ‘het behoren tot een kerkelijke gezindte’ naar voren als (waarschijnlijke) oorzaken van een grotere tijdsbesteding als vrijwilliger.²³ Daarmee is evenwel nog weinig gezegd over de verklaringen die er voor deze statistische verbanden zijn te geven.²⁴ Want waarom is het dan zo dat een Nederlandse achtergrond of een kerkelijke gezindte (gemiddeld genomen) een grotere tijdsbesteding als vrijwilliger tot gevolg heeft? Deze methodisch-technische uitleg (inclusief

de noten) vergt wellicht wat lezersgeduld, maar is belangrijk om 1) te begrijpen dat de term ‘verklaring’ verschillende wetenschappelijke invullingen kan hebben en 2) dat de meer theoretische verklaringen die we hieronder op een rij zetten, betrekking hebben op de *nadere inhoudelijke duiding* van allerlei (statistische) verbanden die in onderzoek naar sociale cohesie naar voren treden.

Op basis van onze literatuurstudie komen we tot vijf clusters van verklarende theorieën: institutionele verklaringen, culturele verklaringen, structurele verklaringen, hulpbronnenverklaringen en psychosociale verklaringen. Deze theorieën zouden politici en beleidsmakers (maar ook anderen) die met sociale cohesie-problemen worden geconfronteerd, kunnen helpen om deze problemen in een breder perspectief te zien.

Institutionele verklaringen stellen instituties centraal bij het verklaren van sociale cohesie (Ho 2021; Van der Meer 2009; De Swaan 2001). Instituties zijn eenvoudigweg te omschrijven als *the rules of the game* (Henrich 2020; Van Tubergen 2020; Vrooman 2020). In dergelijke verklaringen gaat het vaak over de formele inrichting van een (welvaart)staat. Denk aan allerlei wettelijke bevoegdheden en de handhaving daarvan, die vorm geven aan de (structurele) mogelijkheden, beperkingen en voorkeuren van mensen en ook hun bewustwording en normzetting beïnvloeden (zie bv. Djundeva et al. 2021). Deze factoren zijn op hun beurt weer van invloed op de sociale verbindingen die mensen met elkaar hebben. Daarnaast kan de aandacht ook gericht zijn op informele regels over de wijze waarop mensen in kleinere gemeenschappen met elkaar om horen te gaan. In dat geval gaan institutionele verklaringen een combinatie aan met culturele verklaringen.

Culturele verklaringen richten zich op de vraag hoe individuen binnen groepen socialiseren, hoe ze zich allerlei waarden, normen, gewoontes en gebruiken eigen maken (Kalmijn 1998; Schaeffer 2016). Deze factoren zouden vervolgens bepalen of mensen in meer of mindere mate geneigd zijn om verbindingen met anderen aan te gaan of te onderhouden, inclusief mensen die niet tot de eigen groep gerekend worden. Waar sommige (groepen) mensen sterk gestimuleerd worden om verbindingen aan te gaan en te onderhouden met leden van andere groepen, zou dit in andere groepen juist minder gestimuleerd kunnen worden. Overeenkomsten in waarden, normen, gewoontes en gebruiken tussen groepen kunnen verder verbinding faciliteren – een gebrek daaraan kan zorgen voor communicatieproblemen en conflict. Culturele overeenkomsten bepalen op deze wijze dus of sociale verbindingen in een samenleving gemakkelijk tot stand komen of niet.

Structurele verklaringen vestigen de aandacht op het feit dat mensen ook in de gelegenheid moeten zijn om andere mensen tegen te komen, willen ze verbindingen met andere mensen kunnen aangaan (Blau 1977; Laméris 2018; Völker 2012). Of zoals Peter Blau het bondig en geestig verwoordde in zijn werk naar gemengde huwelijken: ‘You cannot marry an eskimo if no eskimo is around’ (Blau en Schwartz 1984; Völker 2012). Structurele ontmoetingsmogelijkheden zijn dus nodig om sociale verbindingen te creëren. Neem bijvoorbeeld fysieke nabijheid, naarmate mensen fysiek meer van elkaar verwijderd zijn, zijn er minder mogelijkheden om elkaar te ontmoeten. Doorgaans zullen kinderen op scholen in kansarme wijken daarom relatief weinig kinderen van ouders met een hbo-/wo-opleiding tegenkomen. Daarnaast kan men denken aan netwerkstructuren; als twee mensen op één of andere manier in hetzelfde (overkoepelende) netwerk zijn opgenomen is de kans groter dat zij verbindingen met elkaar aangaan, dan wanneer zij deel uitmaken van verschillende netwerken.

Hulpbronnenverklaringen stellen het idee centraal dat voor het aangaan en onderhouden van sociale verbindingen allerlei hulpbronnen nodig zijn. Het gaat hier om hulpbronnen in brede zin – zoals onder meer is uitgewerkt in de SCP-rapportages onder de titel *Verskil in Nederland* (Hoff et al. 2021; Vrooman et al. 2014). Om sociale activiteiten met anderen te ondernemen hebben mensen voldoende financiële middelen nodig (*economische hulpbronnen*), bijvoorbeeld voor betaling van lidmaatschapscontributie, attributen, uitjes, vervoer. Ook moeten zij gevrijwaard zijn van (chronische, ernstige) mentale en fysieke ongemakken of gebreken (*persoonlijke hulpbronnen*), van sociale activiteiten op de hoogte worden gebracht of daarvoor gevraagd worden door anderen (*sociale hulpbronnen*) en kennis hebben van de omgangsvormen om probleemloos te kunnen communiceren en zich te bewegen in allerlei gezelschappen (*culturele hulpbronnen*).

Psychosociale verklaringen gaan in op de interactie tussen persoonlijke factoren en omgevingsfactoren om sociale cohesie te begrijpen (Van der Meer en Tolsma 2014; Schaeffer 2016; Sidanius en Pratto 1999; Van Stekelenburg 2017; Van de Werfhorst 2014; Wilkinson en Pickett 2018). Het individuele niveau en, meer specifiek, hoe menselijke percepties van de sociale omgeving het gedrag beïnvloeden, vormen het uitgangspunt. Groepsdynamieken – en dus vooral menselijke percepties daarvan – spelen daarbij een cruciale rol. Mensen ontlenen hun identiteit aan groepen en voelen zich daarmee verbonden. Ze interpreteren hun leefomgeving door de lens van de sociale groep waarmee zij zich verbonden voelen. Dergelijke psychosociale processen bepalen dus ook mede of, en met wie, mensen sociale verbindingen aangaan.

Deze clusters van verklaringen, hier afzonderlijk behandeld, sluiten elkaar allerminst uit. In de praktijk van het onderzoek kunnen ze elkaar aanvullen en overlappen. Ook is het zo dat achter deze clusters talrijke theorieën en hypothesen schuilgaan die specifieke facetten van sociale cohesie op de korrel nemen. (In bijlage C is een opsomming te vinden van de theorieën en hypothesen die we tegenkwamen, gecategoriseerd naar de verschillende typen verklaringen hiervoor weergegeven.²⁵) Maar wat vooral van belang is: de verklarende theorieën werpen licht op of dragen bij aan sensibiliteit voor allerlei contexten en omgevingsfactoren die van invloed zijn op sociale cohesie, maar die als factoren van invloed niet met het fenomeen *zelf* verward moeten worden: sociale cohesie is een kenmerk of eigenschap van een kleinere of grotere groep mensen die verwijst naar een ‘stand van zaken’ betreffende de onderlinge sociale relaties en verbindingen van de leden van die groep of gemeenschap. In het alledaagse debat over sociale cohesie worden factoren die daarop van invloed zijn (bv. een onevenredige verdeling van hulpbronnen) weleens verward met sociale cohesie als fenomeen, en dus bestempeld als element daarvan. Strikt genomen maakt een onevenredige verdeling van hulpbronnen, om bij dit voorbeeld te blijven, namelijk geen deel uit van sociale cohesie. Wanneer men deze begripsmatige scheiding niet maakt, is de valkuil dat oorzaken en gevolgen uit beeld verdwijnen omdat deze dan analytisch samen vallen. Maatschappelijke issues (zoals werkloosheid, criminaliteit, discriminatie, uitsluiting, uitgaansgeweld, discussies over migranten) zijn zaken die met sociale cohesie verband kunnen houden, als gevolgen van een gebrek aan sociale cohesie of factoren die daarop van invloed zijn. Deze issues zijn echter geen subconcepten of indicatoren die sociale cohesie *direct* meten: daarvoor verwijzen wij nogmaals naar tabel 3.1 met het conceptuele raamwerk van Chan et al. Volgen we onze beschrijvende definitie en dit twee-bij-tweeraamwerk, dan richt een peiling van sociale cohesie zich strikt genomen op een zo betrouwbaar mogelijke weergave van de daarin onderscheiden horizontale en verticale verbindingen. Kennis over allerlei hulpbronnen, de (wan)prestaties van allerlei instituties, de ontwikkeling van (ontmoetings)structuren en culturele waarden, persoonlijke factoren en omgevingsfactoren, is daarmee niet minder relevant. Integendeel, onderzoek hiernaar is onmisbaar om de gepeilde stand van zaken, het hele plaatje van sociale relaties en verbindingen, te kunnen doorgronden en (waar mogelijk) te verklaren.

3.5 Onderzoek naar sociale cohesie

Het vele onderzoek op het gebied van sociale cohesie is een woud waar men makkelijk in kan verdwalen; de talloze onderwerpen die men daar tegenkomt uitputtend behandelen zou een encyclopedisch boek vergen dat buiten het bestek van deze studie valt. We schetsen hier vier onderzoekslijnen om een impressie te geven van de aanwezige kennis, maar ook van de immense methodische en theoretische reikwijdte die deze bij sociale cohesie kan aannemen.

Attitude en gedrag

Een evident onderscheid in het onderzoek naar sociale cohesie is dat tussen attitudes en gedrag (zie het besproken raamwerk van Chan et al. 2006, maar ook Koopmans et al. 2015; Van der Meer en Tolsma 2014). Een attitude is te omschrijven als een gevoelsmatige, cognitieve of (gedrags)intentionele evaluatie van hoe men staat tegenover (al dan niet denkbeeldige) objecten, personen of groepen, terwijl gedrag verwijst naar de acties of reacties van individuen of groepen (Bohner en Wänke 2002). Toegespitst op sociale cohesie houdt dit in dat mensen positieve of negatieve affecties kunnen hebben met betrekking tot hun gemeenschap, de overtuiging hebben dat mensen in een gemeenschap elkaar veel of weinig helpen, en een zekere bereidheid hebben om anderen te ondersteunen en helpen. Dit zijn de attitudes, het gedrag is

dan of men anderen ook daadwerkelijk helpt als zich daarvoor een gelegenheid aanbiedt. Daarbij kunnen structurele factoren een grote invloed hebben op de handelingsmogelijkheden van mensen. Als in een bepaalde gemeenschap weinig informele hulp wordt gegeven of weinig gemengde relaties bestaan, hoeft dit niet te betekenen dat mensen niet daartoe geneigd zijn; dit kan ook het gevolg zijn van de afwezigheid van een grote hulpvraag of van potentiële relatiepartners met verschillende achtergronden.

Uit onderzoek komt naar voren dat mensen niet altijd hun ware gedachtes, gevoelens en bedoelingen *willen* onthullen, maar ook dat zij dat niet altijd *kunnen*. Een methodische complicatie bij het meten van attitudes is het effect van sociale 'wenselijkheid': de menselijke neiging om hun antwoorden in lijn brengen met de heersende sociale normen (Pager en Quillian 2005). Ook spelen er onbewuste, vaak ook onbedoelde psychologische processen, die recentelijk meer aandacht hebben gekregen (Banaji en Greenwald 2013; Lai en Wilson 2021). Veel bekendheid verwierf het boek *Thinking fast and slow* (2011) van Daniel Kahneman, waarin hij liet zien dat mensen veel minder rationeel handelen dan ze zelf denken, omdat er allerlei psychische mechanismes en processen zijn die zich onder de radar van ons 'bewuste denken' vrijwel automatisch afspelen.²⁶ Sommige onderzoekers proberen sociale wenselijkheidseffecten te ondervangen door in survey-experimenten diverse keuzeopties aan mensen voor te leggen, waarin tegelijkertijd meerdere eigenschappen systematisch worden gevarieerd zodat het voor de respondenten of proefpersonen lastiger te achterhalen is welk specifiek effect nu onderzocht wordt (Auspurg en Hinz 2015). Ook in onderzoek op gebied van sociale cohesie, in studies naar prosociale intenties of gedragingen die zich kenmerken door altruïsme en de bereidheid om met anderen samen te werken (Penner et al. 2005: 366; Bauer et al. 2016:250), wordt hiervan gebruikgemaakt. Met allerlei *games*-methoden (bv. *dictator game*, *trust game*, *public goods game*)²⁷ is bijvoorbeeld onderzocht welke condities bevorderlijk zijn voor samenwerking tussen verschillende groepen mensen (Thielmann et al. 2020; Henrich en Muthukrishna 2021). Daarnaast is geprobeerd om (de effecten van) impliciete attitudes in beeld te krijgen door bijvoorbeeld met *priming*-technieken te werken, waarbij mensen worden blootgesteld aan subliminale stimuli: subliminale signalen die razendsnel, veelal buiten het menselijk bewustzijn, door het brein verwerkt worden en aanzetten tot een bepaald gedrag (Banaji en Greenwald 2013; Veit 2015; Dijksterhuis 2018; O'Donnell et al. 2018).²⁸ Een andere veelgebruikte methode om verborgen, impliciete attitudes te bestuderen is de impliciete associatietest (Banaji en Greenwald 2013; zie ook Oswald et al. 2015).²⁹

In hoeverre is de *homo cooperans* (De Moor 2013), de mens die sociale cohesie kan bevorderen, een reële kracht? In hoeverre handelen burgers daadwerkelijk coöperatief? Deze vragen, die betrekking hebben op het gedrag met betrekking tot sociale cohesie, zijn niet gemakkelijk te beantwoorden. Het is een bekend gegeven dat het handelen van mensen sterk kan verschillen van de gedragsintenties die ze uitspreken. Etnografisch onderzoek biedt hier een mogelijkheid om daadwerkelijk gedrag in beeld te krijgen en ook de context van het handelen meer diepgaand mee te nemen (Daynes en Williams 2018), maar dit onderzoek is tijdrovend en vergt grote investeringen van een onderzoeker (vertrouwen winnen, op regelmatige basis observeren). Een heel andere ingang zijn *big data* – bijvoorbeeld registerdata (CBS) of online netwerkdata (bv. Facebook, Twitter) – en *machine learning*-technieken, die sinds kort nieuwe mogelijkheden bieden voor het analyseren van gedrag (Hofstra et al. 2017, 2020; Salganik 2018). Nadelen zijn evenwel dat dergelijke data in hun ruwe vorm vaak veel bewerking behoeven om ze gereed te maken voor wetenschappelijke analyses, dat het verkrijgen van toegang tot data lastig of duur is en dat dergelijke datasets vaak weinig licht werpen op de mechanismen die onder het gedrag schuilgaan. Een laatste methode om gedrag in kaart te brengen zijn (veld)experimenten (Baldassarri en Abascal 2017; Broockman et al. 2017; Paluck et al. 2021). In veldexperimenten worden individuen – vrijwel altijd zonder dat zij het zelf weten om het doel van het experiment te verhullen – op willekeurige basis blootgesteld aan een bepaalde experimentele conditie. Vervolgens wordt bekeken hoe mensen op deze verschillende experimentele condities reageren.³⁰ Een voor sociale cohesie interessante toepassing hiervan, op het gebied van altruïstisch handelen, richt zich op de vraag of mensen bereid zijn om de eigenaar van een verloren portemonnee te contacteren en in hoeverre het daarbij uitmaakt of de portemonnee geld bevat of niet. Uit een grootschalig veldexperiment-onderzoek in 40 landen (Cohn et al. 2019) bleek dat bij portemonnees zonder geld gemiddeld 40% van de eigenaars wordt gecontacteerd, maar dat dat percentage ruim tien% hoger was bij portemonnees met geld, namelijk 51%.³¹ Veldexperimenten worden vooralsnog relatief weinig ingezet vanwege de uitvoeringskosten en het gegeven dat lang niet alle gedragingen, settingen of condities even gemakkelijk bestudeerd kunnen worden met een veldexperimenteel ontwerp.

Bonding en bridging

Met zijn onderzoek naar de rol en betekenis van sociaal kapitaal, dat veel bekendheid verwierf, vestigde de socioloog Robert Putnam (2000, 2007) de aandacht op de maatschappelijke impact van *bonding* en *bridging*. Het uitgangspunt bij dit onderscheid is dat mensen op basis van specifieke groepen zijn in te delen, denk aan categorieën zoals gender, leeftijd, sociale klasse (sociaal-economische status, opleiding), etniciteit of religie. *Bonding* heeft betrekking op de banden tussen mensen die tot één en dezelfde groep behoren, *bridging* op de banden tussen mensen uit verschillende groepen. In tegenstelling tot *bonding*-relaties behelzen *bridging*-relaties dus verbindingen die sociale categorieën overstijgen. Het moge duidelijk zijn dat sociale cohesie in belangrijke mate wordt beïnvloed door de *bonding*- en *bridging*-relaties die in een samenleving zijn aan te treffen.

Bonding is sterk verweven met sociale groepen die steunen op gedeelde ruimtes, waarden en identiteiten die een basis voor vertrouwen scheppen. Gary Alan Fine, die wijst op de vergeten of over het hoofd geziene betekenis die lokale groepen (op mesoniveau) hebben voor de bredere sociale orde (oftewel de samenhang van de samenleving op macroniveau), omschrijft een groep als 'an aggregation of persons that is characterized by shared place, common identity, collective culture, and social relations, although groups vary in the extent to which they apply' (Fine 2012: 160). Evolutionair gezien zijn mensen ook sterk gericht op sociale groepen. Zonder deel uit te maken van een groep was het voor individuen onmogelijk om te overleven en zich voort te planten. Van oudsher bieden groepen, veelal met mensen waarmee men een zekere verwantschap ervaart, dus zowel bescherming als ondersteuning. Ook ontlenen mensen hun identiteit aan de groepen waartoe ze behoren. Immers, identiteit is iets relationeels: hoe iemand zich tot anderen verhoudt en hoe anderen zich tot die persoon verhouden zegt iets over de identiteit van die persoon (Tajfel 1982). Deze sterke oriëntatie op groepen heeft ook invloed op de wijze waarop mensen naar de wereld kijken en die behapbaar maken (Fiske 1998). Sociale categorisatie speelt daarbij een voorname rol (Tajfel 1982; Tajfel en Turner 1986). Om grip te krijgen op een complexe wereld brengen mensen zowel objecten als andere mensen vrijwel automatisch onder in groepen of categorieën. Mensen worden hierdoor razendsnel in *ingroups* (in-groepen) en *outgroups* (uit-groepen) ingedeeld.³² De in-groep wordt gevormd door diegenen waarmee mensen zich sterk identificeren en het gevoel ervaren 'erbij te horen' (Essed 2018). Naast de in-groep is er de uit-groep: degenen die een andere groep (of groepen) vormen en die niet tot de in-groep worden gerekend. Deze categorisatieprocessen hebben lange, evolutionaire wortels: om te overleven is het niet alleen van belang om informatie snel te verwerken, maar ook om een goede inschatting te maken van de intenties van anderen. Is die ander te vertrouwen of niet? Vormt die ander wel of niet een bedreiging?

Bonding, oftewel de gerichtheid op de in-groep en het helpen van de eigen leden, kent dus een evolutionaire oorsprong, maar dit groepsdenken heeft zijn keerzijden. Het kan namelijk ook leiden tot conflict, uitsluiting en isolatie van anderen. Daarmee belanden we op het onderzoeksterrein van allerlei 'ismen' – ethnocentrisme, racisme, seksisme, klassisme, validisme – en het gebruik van stereotypen waarover boekenkasten zijn volgeschreven. Zonder iets te willen afdoen aan de relevantie van zulk onderzoek, willen we dit onderzoeksterrein verder laten rusten om onze bespreking binnen de perken te kunnen houden.³³ Waar we wel kort op ingaan is het fenomeen van segregatie, waar *bridging*-relaties zich slechts in geringe mate voordoen. Dit kan het gevolg zijn van uitsluiting of het gegeven dat mensen de neiging hebben om vooral met de leden van hun eigen groep relaties aan te gaan. Sociale segregatie is binnen allerlei contexten onderzocht: romantische relaties (Kalmijn 1998), vrienden- of kennisnetwerken (DiPrete et al. 2011; Smith et al. 2014; Hofstra et al. 2017; McPherson et al. 2001), onderwijs en scholen (Boterman en De Wolf 2018; Vogels et al. 2021), wijken en gemeentes, perifere en niet-perifere regio's (Lichter et al. 2020; Steenbekkers et al. 2017), arbeidsorganisaties (Brakel et al. 2020) en vrijetijdverenigingen (Wiertz 2016). Uit het onderzoek komt naar voren – niet verbazingwekkend – dat er bij segregatie vaak een zekere afstand bestaat tussen sociale groepen (Bovens et al. 2014; Hoff et al. 2021; Huijnk et al. 2015; Vrooman et al. 2014). Sommige afstanden laten zich echter gemakkelijker door *bridging*-relaties overbruggen dan andere (Alba 2005). De vraag is dan welke factoren hiertoe bijdragen. Een bekende verklaring is de intergroep-contacttheorie van de Amerikaanse psycholoog Gordon Willard Allport (Allport 1954; Pettigrew 2016). Deze theorie stelt dat contacten tussen verschillende groepen of categorieën van mensen tot betere verhoudingen leiden wanneer bij deze sociale contacten aan een of meerdere van de volgende voorwaarden is voldaan: gelijke status, samenwerking, gemeenschappelijke

doelen en institutionele ondersteuning (Allport 1954).³⁴ Contacten werken volgens deze theorie overbruggend, omdat het onder andere de angst voor contacten met buitenstaanders vermindert, gelijkenissen blootlegt en de impact van negatieve stereotypes vermindert (Pettigrew en Tropp 2006). Hoewel in veel kleinschalige (veelal laboratorium) experimenten en crosssectioneel onderzoek ondersteuning is gevonden voor de intergroep-contacttheorie, is het bewijs hiervoor in grootschalige veldexperimenten en longitudinale studies mager te noemen (Paluck en Green 2009; Paluck et al. 2019). De discussie over Allports theorie is dus na al die jaren nog niet beslecht.

Sterke en zwakke bindingen

Een andere ingang naar meer inzicht in sociale cohesie biedt het onderzoek naar sociale netwerken. Een bekend begrip, afkomstig uit een baanbrekend artikel van de Amerikaanse socioloog Mark Granovetter (1973), is 'relatiesterkte', dat het verschil naar voren brengt tussen sterke en zwakke bindingen (*strong and weak ties*). Sterke bindingen kenmerken zich door structurele, psychologische en sociaal-culturele nabijheid: mensen hebben sterke bindingen wanneer ze elkaar vaker ontmoeten (structurele nabijheid), daarbij emotionele verbondenheid ervaren (psychologische nabijheid) en onderling steun verlenen op basis van een gemeenschappelijke achtergrond (sociaal-culturele nabijheid). Zwakke bindingen onderscheiden zich door meer oppervlakkige of instrumentele banden, waarbij mensen minder frequente contacten hebben, minder emotionele betrokkenheid ervaren en minder wederkerige relaties onderhouden.³⁵

Uit onderzoek blijkt dat het gehalte van sterke en zwakke bindingen, oftewel relatiesterkte, een cruciale factor is voor iemands maatschappelijke kansen. Sterke bindingen gaan doorgaans samen met emotionele ondersteuning en comfort (Small 2019), maar het zijn de zwakke bindingen die doorgaans iemands maatschappelijke kansen vergroten, bijvoorbeeld de kansen op een baan of een betere positie met doorgroeimogelijkheden (Granovetter 1973; Burt 2004). De les van Granovetter is dat netwerken zich vooral via zwakke bindingen uitbreiden. 'Zwakke bindingen vormen bruggen naar andere sociale cirkels, terwijl sterke bindingen de tendens hebben "dicht te groeien" en daarom geen verbinding met andere netwerken vormen' (Völker 2009).

Sterke en zwakke (netwerk)bindingen zijn nauw verwant met *bonding*- en *bridging*-relaties waarin het accent meer op de groepsindelingen ligt. De twee paren van begrippen kunnen elkaar overlappen maar duiden op andere aspecten, namelijk de gegeven relatiesterkte binnen een netwerk en hoe er tussen deze netwerken, gezien als groepen, wel of niet overbruggende contacten bestaan.³⁶ Ook zijn sterke en zwakke bindingen verwant met het concept van sociaal kapitaal. De theorie is hier dat het aanwezige sociaal kapitaal in een samenleving in belangrijke mate bijdraagt aan collectief welzijn en dat dit kapitaal wordt bevorderd door zwakke bindingen en afgeremd door sterke bindingen. Samenlevingen waarin mensen vooral sterke banden met elkaar onderhouden, kenmerken zich namelijk door gemeenschappen die de neiging hebben zich van elkaar af te sluiten, waardoor zulke samenlevingen minder effectief zullen zijn in het realiseren van collectief welzijn (Portes 1998). Ook wordt gesteld dat hechte, gesloten gemeenschappen een te groot beslag leggen op de individuele vrijheid en het welzijn van de leden die niet of minder voldoen aan de heersende waarden, normen en ideaalbeelden van de groep. De gemeenschap voelt dan eerder als een keurslijf dan als een plek van familiale geborgenheid, en ook als een plek die creativiteit afremt. Biografisch getinte romans, zoals *Ik ga leven* van Lale Gül (2021), *Dorsvloer vol confetti* van Franca Treur (2010), *Weg met Eddy Bellegueule* van Édouard Louis (2022) of *Shuggie Bain* van Douglas Stuart (2021), bieden een indringend beeld van de keerzijde van sterke bindingen en de innerlijke worstelingen van degenen die zich los willen maken van een streng-islamitisch, orthodox-protestants of proletarisch milieu waarin ze zich om verschillende redenen bekneld kunnen voelen.³⁷

Tot slot is er, met betrekking tot relatiesterkte, te wijzen op een recente studie van de Britse antropoloog Robin Dunbar (2021), waarin hij het aantal relaties onderzocht dat een mens kan onderhouden gegeven een zekere mate van intimiteit. Wanneer de cirkel van relaties of bindingen van mensen groter en wijder wordt, neemt de intimiteit hiervan af. Dunbar vond dat het menselijk brein zo lijkt te zijn geprogrammeerd dat mensen met maximaal 150 anderen op regelmatige basis kunnen interacteren, samenwerken en zich verbonden voelen. Het aantal medewerkers op een bedrijfslocatie zou volgens deze inzichten dus niet groter dan 150 moeten zijn, wil een bedrijf inzetten op betrokken werknemers die succesvol samenwerken. Dit aantal zou, als typische groeps grootte, ook bij prehistorische stammen terug te vinden zijn. Wil je op

grotere schaal samenwerking en vertrouwen bewerkstelligen, zo is de gedachtegang hier, dan zijn er meer grootschalige instituties nodig die omgangsregels ontwikkelen en samenwerking coördineren.

Informeel en formeel

Sociale cohesie heeft betrekking op allerlei groepen, netwerken en verbanden waarin mensen in meerdere of mindere mate participeren. Een kenmerkend onderscheid dat hier in het onderzoek wordt gemaakt, is het formele of informele karakter van deze sociale bindingen (ook wel formele of informele sociale cohesie genoemd). Wanneer deze bindingen zijn ingebed in maatschappelijke organisaties die zich kenmerken door leden, statuten, een professionele staf en dergelijke, dan spreken we van formele vormen van sociale cohesie. Een recent voorbeeld hiervan zijn de zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) die zich aansluiten bij broodfondsen (Vriens 2021). In plaats van zelf alle risico's bij ziekte of tegenslag te dragen, of volledig te vertrouwen op de eventuele hulp van familie of vrienden, is er een groeiende groep zzp'ers die zich verenigen in een broodfonds. Binnen een broodfonds zorgen zzp'ers voor een collectief vangnet door geld opzij te leggen in een gezamenlijke pot. Ook stellen ze regels op om de dekking van dit vangnet op pijl te houden en oneigenlijk gebruik tegen te gaan. Informele vormen van sociale cohesie, die doorgaans ook kleinschaliger zijn, karakteriseren zich daarentegen door minder geïnstitutionaliseerde werkwijzen: leden worden langs persoonlijke wegen geworven, de organisatie verloopt via korte lijnen en onderlinge verhoudingen zijn meer egalitair, om maar een paar kenmerken te noemen (zie verder Van der Berg et al. 2011: 24-28). Hier valt bijvoorbeeld te denken aan buurtgroepen, zelfhulpgroepen, buurttuinbouwgroepen, leesgroepen of eigen sportclubjes.

De algemene gedachte is dat geïnstitutionaliseerde sociale verbindingen, zoals die worden belichaamd in meer formele vormen van sociale cohesie, stabielere zijn dan informelere verbindingen, omdat deze verbindingen niet alleen intrinsiek worden gedreven door persoonlijke motivaties en waarden, maar ook extrinsiek door sociale controle, normen, procedures (Penner et al. 2005; Van der Meer 2009; Van der Meer en Tolsma 2014). Een andere eigenschap van formele sociale cohesie zou zijn dat deze een gunstige invloed heeft op het sociale kapitaal van de leden; zulke organisaties beïnvloeden de reikwijdte en compositie van de sociale netwerken van mensen, zetten mensen aan om elkaar te ondersteunen en verbinden mensen met andere organisaties zodat zij toegang krijgen tot nieuwe informatie, hulpbronnen en nieuwe connecties (Small 2009). Toch nuanceren de bevindingen van een groter onderzoek naar lokaal georganiseerde, kleinschalige groepen (Van der Berg et al. 2011) de gedachte dat informele verbindingen minder continuïteit met zich meebrengen, of dat ze weinig structuur, regelmaat en onderlinge afspraken zouden kennen: 'Informeel zijn geen ad-hocverbanden waar mensen als passanten aanschuiven en even makkelijk weer vertrekken' (Van der Berg et al. 2011: 19). Ook blijkt dat het lidmaatschap van deze informele groepen heel goed samen kan gaan met participatie in formele organisaties. Vanuit zulke informele vormen van sociale cohesie bestaan allerlei contacten met formele instanties, zoals lokale overheden, verenigingen, bibliotheken of woningcorporaties (Van der Berg et al. 2011: 13, 20).

Zowel in de domeinen van de politiek en de markt als in het maatschappelijk middenveld (*civil society*³⁸) zijn sociale verbindingen aan te treffen die de sociale cohesie kunnen bevorderen, maar of de vormen daarvan informeel dan wel formeel zijn is niet altijd makkelijk vast te stellen, omdat het hier een gradueel verloop betreft (zie ook Vermeij en den Ridder 2016). De meer informele vormen van sociale cohesie, die kleinschalig zijn en zich kenmerken door minder geïnstitutionaliseerde werkwijzen, zien Van den Berg et al. (2011: 11) als 'kleine eenheden tussen privé sfeer en verenigingen en stichtingen', die naar hun mening aan de basis liggen van de *civil society*. Anderzijds, zo geven andere auteurs aan, kan het bij de verenigingen, actiegroepen en vrijwillige associaties van de *civil society* zowel gaan om meer zwakke, vrijblijvende bindingen, zoals lidmaatschap of donaties, als om sterkere, intensieve bindingen, zoals het verrichten van vrijwilligerswerk, het organiseren van activiteiten of invullen van bestuursfuncties (Dekker 2002; Chan et al. 2006; Posthumus et al. 2014). Gedacht wordt dat maatschappelijk middenveld, oftewel de *civil society*, een brugfunctie vervult tussen de gemeenschap, markt en staat; sommigen zien hierbij een sterke relatie met sociaal vertrouwen en het universeel vertrouwen dat mensen in elkaar hebben (Pichler en Wallace 2007). Volgens Putnam (2000) vormen de vrijwillige associaties die deel uitmaken van de *civil society* het cement van de samenleving; zij brengen mensen met elkaar in contact en zowel *bonding*- als *bridging*-organisaties spelen daarbij een rol. Vooral *bridging*-organisaties zijn volgens Putnam van belang voor sociale cohesie, omdat die ervoor zorgen dat mensen uit verschillende groepen of categorieën elkaar ontmoeten.

Sociale verbindingen in het domein van de staat refereren naar de mate waarin mensen politiek participeren, maar ook hoe dat de staat zorgdraagt voor haar burgers. Een zwakkere vorm van politieke participatie of uitingen van politieke verbondenheid is het stemmen bij verkiezingen; een sterke vorm is het aansluiten bij een politieke partij of jezelf verkiesbaar stellen. Ook wordt wel eens het onderscheid gemaakt tussen parlementaire en buitenparlementaire vormen van politieke participatie. Buitenparlementaire vormen hebben het laatste decennium wat minder wetenschappelijke aandacht gekregen, maar lijken door de opkomst van allerlei nieuwe sociale bewegingen en protesten in de afgelopen jaren weer aan belangstelling te winnen (Fisher et al. 2019; Roggeveen 2020; Van Stekelenburg 2017; Wasow 2020; Wouters 2019; Wouters en Walgrave 2017). Op een algemeen collectief niveau zijn ook de arrangementen van de verzorgingsstaat, waarin solidariteit is geïnstitutionaliseerd, te zien als cohesieve verbindingen in het domein van de staat (De Haan en Vrooman 2020; Vrooman 2009, 2020). Het gaat dan onder andere om de grootte en reikwijdte van de verzorgingsstaat en de toegang tot allerlei sociale voorzieningen.

Sociale verbindingen binnen het domein van de markt zijn doorgaans meer formeel. In de afgelopen jaren is meer belangstelling gekomen voor de relaties en sociale activiteiten in organisaties (Small 2009; Tomaskovic-Devey en Avent-Holt 2019). Daarbij gaat de aandacht onder meer uit naar discriminatie, segregatie en uitsluiting van kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt (Andriessen et al. 2020; Brakel et al. 2020). Daarnaast vormen werkplekken belangrijke ontmoetingsplaatsen die mogelijkheden bieden voor zowel *bonding-* als *bridging-*banden tussen mensen (Engbersen et al. 2020b).

Met de voorgaande vier lijnen en tradities van onderzoek, die eclectisch zijn wat betreft de voorbeelden en onvermijdelijk ook wat arbitrair (ook andere indelingen zijn mogelijk), hebben we een impressie en tot op zekere hoogte een overzicht gegeven van de wetenschappelijke kennis over (en rond) sociale cohesie, zodat men in dit immense veld een beetje de weg kan vinden. Onze schets richtte zich op onderzoekstradities die zich al gevestigd hebben, maar deze kan men naar believen nog breder maken met bijvoorbeeld de studies naar de effecten van algemeen sociaal vertrouwen op de sociale samenhang van een samenleving (Nannestad 2008, Uslaner 2010; Dinesen et al. 2020), of naar de politieke economie van steden die sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw voor nieuwe tweedelingen heeft gezorgd (exemplarisch hier: Castells 1989, 2000; Sassen 2001).

Maar spannender, wellicht, zijn nieuwe lijnen van onderzoek, bijvoorbeeld rond sociale media die het laatste decennium via internet in alle poriën van de samenleving weten binnen te dringen. 'The medium is the message', luidde het adagium van de Canadese filosoof en mediatheoreticus Marshall McLuhan, en deze spreuk lijkt onverkort van toepassing op de hedendaagse openbaarheid van maatschappelijke debatten en opinievorming die alsmaar polemischer is geworden. Momenteel lijkt onder de noemer van 'affectieve polarisatie' een onderzoekslijn gestalte te krijgen die de polemische effecten van de verdienmodellen die de internet-economie drijven (Zuboff 2019; Smith 2022) voor institutioneel en politiek vertrouwen in kaart probeert te brengen (bv. Hartevelt 2021, Sterkenburg 2021; Hartevelt et al. 2022). De invloed van digitalisering op sociale cohesie is voor een groot deel nog braakliggend terrein, de ontginning ervan is maar net begonnen.

Eeuwigdurende puzzel

De grote puzzel bij sociale cohesie, zo kan men zich voorstellen, is hoe de onderzoeken op de verschillende mogelijke niveaus van analyse in elkaar zijn te schuiven, of hoe de uitkomsten van al die studies zijn te verenigen. Degenen die hier hooggespannen verwachtingen hebben en het totale plaatje wensen te zien, zullen dan ook teleurgesteld worden. Gegeven de dynamiek en onvoorspelbaarheid van sociale handelingsprocessen en het feit dat de middelen van sociaalwetenschappelijk onderzoek hun grenzen hebben, zal dit, figuurlijk gesproken, een eeuwigdurende legpuzzel zijn die zich voortdurend herschikt en van kleur verandert en waarvan de laatste delen nooit gelegd kunnen worden. Meer bescheiden verwachtingen zijn hier dus op zijn plaats, al is het zeker mogelijk tot meer integrale kennis en voortschrijdende inzichten te komen. Ter illustratie geven we twee voorbeelden met verschillende schaalniveaus van analyses:

Een sterke mate van sociale cohesie op mesoniveau (een buurt of een gemeente) hoeft niet samen te gaan met een sterke mate van sociale cohesie op macroniveau (een regio of een land), zoals Mark Granovetter (1973) al verduidelijkt met zijn onderscheid van sterke en zwakke bindingen (*strong and weak ties*). Kleinere groepen of gemeenschappen kunnen zozeer in zichzelf gekeerd zijn dat dit samenwerking, solidariteit of een vreedzaam samenleven tussen sociale groepen ondermijnt. Deze gedachte is nadien op indrukwekkende wijze uitgewerkt door Robert Putnam (2000, 2007) in zijn onderzoek naar sociaal kapitaal en de effecten van *bridging* en *bonding* (zie § 3.3), waarmee hij een boeiende impuls gaf aan de discussie over hoe het met de sociale cohesie in de Verenigde Staten is gesteld.

Volgens Eric Uslaner (2010: 85, 92-93) wordt een belangrijke basis voor een optimistisch levensgevoel, dat in sterke mate gunstig is voor het algemeen sociaal vertrouwen (*generalized trust*), dat op zijn beurt weer een gunstige invloed heeft op de sociale cohesie in een samenleving, gelegd in de prille opvoedingsfase. De mentale bagage die individuen tijdens hun vroege socialisatie verwerven, binnen de intieme omgeving van ouders en andere verzorgers, nemen ze namelijk mee in hun maatschappelijke leven. Volgen we deze redenering, dan hangen socialisatie en identiteitsvorming op microniveau en sociale cohesie op macroniveau samen via 'de tussenschakel' van algemeen sociaal vertrouwen.

Het eerste voorbeeld, gebaseerd op Granovetter en Putnam, wijst er (nogmaals) op dat sociale cohesie evenzeer over solidariteit en samenwerkende collectieven gaat als over wrijvingen en conflicten tussen burgers die voortkomen uit (groeps)verschillen. In het verlengde hiervan gaat het ook in op een essentieel vraagstuk van sociale cohesie voor moderne samenlevingen: hoe is het mogelijk 'uit velen één te maken', zonder de onderlinge verschillen die er bestaan weg te poetsen of te ontkennen? Met name welvarende verzorgingsstaten waarin individuele vrijheid als een groot goed wordt gezien, waaronder we ook Nederland kunnen scharen, worstelen hiermee. In het slothoofdstuk komen we hierop terug en besteden we aandacht aan de normatieve kaders die bij sociale cohesie onvermijdelijk zijn.

3.6 Afsluitend: diversiteit en sociale cohesie

Een ingewikkelde kwestie is hoe diversiteit en sociale cohesie zich tot elkaar verhouden; een kwestie die we binnen de grenzen van deze conceptuele studie niet uitvoerig kunnen behandelen maar hier tot slot wel willen aanstippen. Een vraag die onder sociale wetenschappers veel aandacht heeft gekregen, is of diversiteit en sociale cohesie in negatieve zin met elkaar samenhangen. Aansluitend op het werk van Robert Putnam (2000, 2007) hebben talloze onderzoekers zich beziggehouden met de these in hoeverre het waar is dat etnische diversiteit de sociale cohesie achteruit doet gaan. De discussie is nog steeds niet beslecht, omdat de uitkomsten van de studies op dit terrein variëren.³⁹ Andere onderzoekers richten zich vooral op het in kaart brengen van verschillen tussen Nederlanders in maatschappelijke participatie en betrokkenheid. Daarbij wordt breed gekeken: economische, sociale en politieke participatie; vertrouwen in de medemens, instituties en politiek; ervaren discriminatie; thuisgevoel. Deze onderzoeken leveren een beeld op van groepen die veel participeren in de samenleving en groepen die minder participeren en verder van de maatschappij afstaan. Vaak worden in dit type onderzoek ook vergelijkingen gemaakt tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond. De resultaten zijn evenwel ook hier niet eenduidig, al komt in de onderzoeken waarin meer open is gekeken welke groepen Nederlanders van elkaar verschillen en welke groepen elkaar minder goed kunnen verdragen, vooralsnog niet etnische herkomst maar de genoten opleiding (of een afgeleide daarvan, namelijk sociaal-economische status) naar voren als de belangrijkste determinant.⁴⁰

Etnische diversiteit en opleiding zijn dus twee belangrijke invalshoeken in onderzoek naar relaties tussen diversiteit en sociale cohesie, waarbij het een interessante observatie is dat er in het publieke debat naar verhouding veel aandacht bestaat voor etnische diversiteit als bedreiging van de sociale cohesie, terwijl de sociale, economische en culturele verschillen tussen mensen met verschillende opleidingen worden ingekaderd als achterstandsproblematiek die (meer of minder) beleidsmatige aandacht behoeft. Maatschappelijke verschillen met opleiding als belangrijkste determinant worden dus, anders als etniciteit, niet of veel minder in verband gebracht met een mogelijke bedreiging of afbrokkeling van sociale cohesie. Een interessante en boeiende bijdrage in dit verband is *Diplomademocratie* van Mark

Bovens en Anchrit Wille (2011), een studie die beschrijft hoe laagopgeleiden allengs steeds meer uit allerlei politieke instituties en arena's verdwenen. De auteurs bekritisieren de dominante positie van hoogopgeleiden in de Nederlandse samenleving, en wijzen op de kwalijke effecten hiervan voor het vertrouwen in het politieke systeem en de sociale samenhang in een samenleving.⁴¹ Dat het zo lang kon duren voordat dit onderwerp meer doortastend werd opgepakt, illustreert wellicht op zichzelf al dat onderzoekers, journalisten en politici (die doorgaans een hbo-/wo-opleiding hebben gedaan) zichzelf liever niet zien als een bedreiging voor de sociale cohesie, of voor zulke mogelijke kwalijke effecten een blinde vlek hebben.

Noten

- 1 Het precariaat en de categorie van 'onzeker werkenden' vormen de sociaal-economische groepen aan de onderkant van de samenleving en bestaan uit mensen met een betrekkelijk slechte gezondheid, weinig inkomen en vermogen en een onzekere arbeidsmarktpositie. Voor het precariaat gelden deze kenmerken nog sterker dan voor de 'onzeker werkenden' (zie verder hoofdstuk 3 in Hoff et al. 2021). Ongelijkheidsproblematiek, concluderen de auteurs op basis van hun empirische studie, is verknoot met een ervaren tekort aan sociale cohesie (Hoff et al. 2021: 45).
- 2 Ook een andere migrantenzoon, Lotfi El Hamidi (2022), haalde onlangs op soortgelijke wijze hard uit naar de politiek en de Nederlandse overheid in zijn persoonlijke relaas over opgroeien in Nederland als Marokkaanse Nederlander. Hierin schrijft ook hij hard en bitter over de impact van racisme en het moeten dealen met verschillende verwachtingen en waardenpatronen die niet of moeilijk te verenigen zijn.
- 3 Zie bijlage B voor een overzichtstabel met wetenschappelijke definities.
- 4 Zie bijvoorbeeld Durkheim (1951); De Hart et al. (2002); Van Tubergen (2020); Ultee et al. (2009).
- 5 Integratie of cohesie, zo merken we hier op, zouden een meer correcte vertaling zijn van Durkheims term *solidarité* omdat het onderscheid van *solidarité mécanique* en *solidarité organique* zich nadrukkelijk richt op een stand van zaken van de sociale relaties in een samenleving en niet zozeer op individuele motivaties waarop de term solidariteit in het alledaagse taalgebruik betrekking heeft (Blokland 1998: 119).
- 6 Ook de definitie van Schiefer en Van der Noll (2017: 595) valt in deze categorie:
We thus define social cohesion as a descriptive, multifaceted and gradual phenomenon attributed to a collective, indicating the quality of collective togetherness. The essential features of social cohesion are (1) the quality of social relations (including social networks, trust, acceptance of diversity, and participation), (2) identification with the social entity, and (3) orientation towards the common good (sense of responsibility, solidarity, compliance to social order).
- 7 Zie voor systematische overzicht artikelen over het begrip sociale cohesie met name Chan et al. (2006); Schiefer en Van der Noll (2017); Fonseca et al. (2019); Forrest en Kearns (2000).
- 8 Zie de tabel in bijlage B voor de Engelse tekst van de definitie.
- 9 Chan et al. (2006) mijden normatieve criteria in hun definitie en benadrukken het veranderlijke historische karakter van sociale cohesie: 'one may well envisage that social cohesion in an eighteenth-century agricultural society may depend on values like "hierarchie" and "respect for traditon"' (Chan et al. 2006: 292).
- 10 In de SCP-toekomstverkenning van sociale cohesie, die momenteel loopt, wordt het conceptuele raamwerk van Chan et al. (2006) als basis gebruikt.
- 11 De term horizontaal is enigszins misleidend omdat ook deze verbanden worden gekenmerkt door (verticale) gezags- en machtsrelaties. Ook moet men ervoor waken sociale cohesie als een simpele optelsom op te vatten van de scores op de negen subconcepten. Uitspraken over de (mate van) sociale cohesie in een land vloeien hier niet direct uit voort, maar zijn altijd een kwalitatieve interpretatie van deze scores. Ter illustratie: wanneer een land hoge scores laat zien op de subconcepten van de horizontale dimensie (algemeen vertrouwen in medeburgers, bereidheid tot samenwerking, sociale participatie enz.), maar weinig op die van de verticale dimensie (vertrouwen in de instituties en politieke partijen, politieke participatie enz.), kun je deze resultaten niet simpelweg tegen elkaar wegstrepen en concluderen dat de sociale cohesie per saldo (ongeveer) nul is. De vraag is ten eerste welk gewicht is toe te kennen aan de verschillende scores. Verder moet zorgvuldig worden gekeken naar de verbanden die de scores laten zien, met allerlei individuele kenmerken van actoren (samenstellingseffecten) en mogelijke omgevingskenmerken en bredere maatschappelijke ontwikkelingen (contexteffecten). Deze verbanden (die kunnen bestaan uit directe, wederkerige of indirecte causaliteiten of mogelijke schijneffecten) zullen, voor zover mogelijk, verhelderd en geduid moeten worden alvorens men het uiteindelijke verhaal kan vertellen over de (gemeten) sociale cohesie in een land.
- 12 Als men aansluit op de sociologische traditie van de 'weidse blik', is het consequent ook kwesties rond legitimiteit in sociale cohesie-onderzoek mee te nemen: zoals eerder gezegd is sociale cohesie binnen die traditie nauw verwant met de vraag hoe de sociale orde van een samenleving functioneert en waarop die is gebaseerd. Algemeen merken we op dat de verbondenheid die je

aantreft in de horizontale interacties doorgaans van een andere aard zal zijn dan die in de verticale interacties: de verbondenheid die mensen voelen in een wijkvereniging of binnen een sociale groep met een gemeenschappelijke achtergrond, heeft in de regel een meer gelijkwaardig en informeler karakter dan de verbindingen die burgers onderhouden of hebben met overheidsinstellingen of politieke bestuurders.

- 13 Anderzijds kan het verbeteren van de veiligheid door bijvoorbeeld meer blauw op straat en het terugdringen van criminaliteit, voorwaarden scheppen die een hogere mate van sociale cohesie mogelijk maken.
- 14 Arendt onderscheidt totalitaire regimes die zich kenmerken door een continue beweging die alles en iedereen onderwerpt aan een 'hogere plan' van dictaturen waarin de leider en de hem omringende elite vooral hun eigen rijkdom en (particuliere) belangen najagen. De vraag in hoeverre regimes zoals die van Hitler en Stalin de zielen van hun onderdanen voorgoed aantasten, durfde Arendt niet te beantwoorden (2017: 572).
- 15 Je zou kunnen zeggen dat totalitair regimes het sociaal kapitaal waaruit individuen of sociale verbanden putten om hun agency te versterken, droogleggen of zelf kapitaliseren voor de (onmogelijke) realisering van megalomane ideologieën.
- 16 'What makes one appreciate the cohesiveness of some groups and not the cohesiveness of others is not a matter of whether the group has too much cohesion, but a matter of what the nature is of the group's social ties and collective actions. If a sixteen-year-old joins the army instead of a street gang, very few people object to the cohesive group he is absorbed into where his not yet grown-up mind is brainwashed' (Blokland 2000: 60).
- 17 Ook de subconcepten van Chan et al. (2006:294), die zijn ontworpen voor onderzoek waarin data worden verzameld over attitudes, participatie en lidmaatschappen die uiteindelijk iets zeggen over de sociale cohesie van het overkoepelende, nationale verbanden, sluiten data van meer lokale verbanden allermindst uit. Sociale en politieke participatie vinden ook op lokaal niveau plaats, en beschikbare data hierover zijn waardevol of mogelijk zelfs essentieel om de eindanalyse van sociale cohesie voor de natie als geheel te kunnen maken.
- 18 Zo zijn de vijftig staten van de Verenigde Staten, die men bestuurlijk als mesoverbanden kan opvatten, moeilijk te vergelijken met de zestien deelstaten (*Bundesländer*) van het federatieve Duitsland. Idem dito geldt dat deze deelstaten weer moeilijk te vergelijken zijn met de twaalf provincies van het kleinere Nederland. Verder is te wijzen op het onderzoek van Van der Berg et al. (2011) dat interessante illustratie biedt van het grijze gebied tussen micro- en mesoverbanden: hoe lees-, fiets- of buurtgroepen met vrienden en/of bekenden hier zijn in te delen, spreekt niet voor zich.
- 19 Zie bijvoorbeeld Çankaya (2020) en El Hamidi (2022). Ook biografisch getinte romans kunnen hier een rijke informatiebron zijn: Treur (2010); Louis (2022); Stuart (2021); Gül (2021).
- 20 Identiteiten worden voor een belangrijk deel bepaald door iemands directe sociale omgeving en de maatschappij en de tijd waarin iemand opgroeit (Van Bavel en Packer 2021; Verhaeghe 2012; Verkuyten 2010). Anders en meer dan in het verleden worden mensen in de huidige samenleving via (sociale) media dagelijks blootgesteld aan allerlei nieuwe identiteiten en bijbehorende ideeën, uitingen, stijlen en activiteiten. Ook de levensfase waarin iemand zich bevindt is van belang: studeren, het krijgen van een kind of pensionering zijn eveneens bepalend voor hoe mensen over zichzelf denken en hoe ze zich zien. Uiteraard wordt iemands identiteit ook bepaald door biologische factoren, denk met name aan genetische constitutie.
- 21 Zie hier Brunt (1979) en Mak (2000) voor respectievelijk een etnografische en een journalistieke klassieker.
- 22 Etnografen die een stadswijk beschrijven pakken dit soort verhoudingen (hoe verhouden individuele burgers zich tot landelijke politiek, de publieke boegbeelden hier e.d.) in principe ook op in hun totaalverhaal.
- 23 Bij dit voorbeeld gaan we er even gemakshalve van uit dat allerlei andere mogelijke variabelen die deze relatie zouden kunnen verklaren, door controle zijn uitgesloten. Ook gaan we er even gemakshalve van uit dat mensen niet vanwege het vrijwilligerswerk dat ze deden zijn toegetreden tot een kerkelijke gezindte (wat theoretisch mogelijk is) en de oorzaak-gevolgrelatie dus niet andersom is.
- 24 Zoals Verkuyten (2010: 21) puntig opmerkt: 'het statistisch verband [is] een beginpunt voor het zoeken naar een verklaring'.

- 25 Vooral voor psychosociale verklaringen vonden we veel hypothesen. Dit is te verklaren: psychosociale verklaringen zijn doorgaans *middle range*-theorieën die zich beter lenen voor het formuleren van toetsbare hypothesen.
- 26 Kort gezegd wees Kahneman op twee typen denkprocessen: systeem-1-denken en systeem-2-denken. Systeem-2-denken is gerelateerd aan bewuste, weloverwogen en intentionele processen, vaak later aangeleerd, die voeren tot expliciete attitudes. Systeem-1-denken, daarentegen, is gerelateerd aan allerlei van jongs af aan aangeleerde of meegekregen impliciete attitudes die we (onbewust) hebben opgeslagen. Expliciete attitudes zijn toegankelijker voor mensen dan impliciete attitudes, en daardoor beter te onderzoeken. Desalniettemin kunnen beide typen attitudes gedrag beïnvloeden (zie bv. Blommaert et al. 2012; Rooth 2010).
- 27 Ter verheldering: in de *dictator game* mag speler A, de ‘gever’, vrij bepalen op welke manier een bepaalde hoeveelheid credits verdeeld wordt tussen zichzelf en speler B, de ‘ontvanger’. Speler B heeft geen enkele invloed op de beslissing van ‘dictator’ A. In de *trust game* bepaalt speler A, de ‘gever van vertrouwen’, hoeveel van zijn/haar creditsbudget gegeven wordt aan speler B, de ‘ontvanger van vertrouwen’. Deze hoeveelheid credits wordt vervolgens vermenigvuldigd met een bepaalde factor en toegevoegd aan de hoeveelheid credits van speler B. Speler B kan vervolgens bepalen hoeveel credits (terug)gegeven worden aan speler A. In de *public goods game* bepaalt elke speler van een groep met spelers hoeveel credits uit hun eigen potje zij bijdragen aan een collectief goed, de gezamenlijke pot met credits. Als alle spelers besloten hebben of en welke bijdrage zij leveren, wordt de pot vermenigvuldigd met een bepaalde factor. Deze pot wordt vervolgens evenredig verdeeld over alle spelers, ongeacht hun individuele bijdrage.
- 28 Veit (2015) gebruikte deze techniek in een surveyexperiment onder inwoners van Berlijn, om te onderzoeken of *priming* van etnische diversiteit of economische ongelijkheid in de vragenlijst tot gevolg heeft dat mensen andere antwoorden geven op vragen naar vertrouwen en coöperatie dan mensen die niet *geprimed* werden. Haar onderzoek laat zien dat *primes* met etnische diversiteit gepaard gaan met meer negatieve antwoorden op sociale cohesie-vragen. Voor *primes* met economische diversiteit geldt deze relatie niet.
- 29 Dit is een reactietest waarbij een vergelijking gemaakt wordt tussen de snelheid waarmee mensen stereotiepe consistente en inconsistente associaties leggen tussen positieve/negatieve stimuli en twee sociale groepen. Grotere discrepanties wijzen op meer impliciete vooringenomenheid ten aanzien van een bepaalde groep. Eerdere studies toonden aan dat veel mensen in moderne samenlevingen negatieve impliciete attitudes hebben ten aanzien van allerlei gestigmatiseerde groepen.
- 30 Dergelijke veldexperimenten zijn vaak toegepast om systematische sociale uitsluiting op de arbeidsmarkt te onderzoeken (Baert 2018), zoals van raciale- en etnische minderheden (Gaddis 2018; Thijssen 2020), mensen met een ander geslacht of seksuele voorkeur (Birkelund et al. 2018; Tilcsik 2011), mensen uit een lagere sociale klasse (Rivera en Tilcsik 2016) of mensen met een gezondheidsbeperking (Ameri et al. 2018).
- 31 Ook Nederland was meegenomen in deze studie en bevond zich in het kwadrant van de meest altruïstische landen: 69% van de eigenaars werden gecontacteerd bij lege beurzen en 74% bij portemonnees met geld.
- 32 We volgen hier, bij gebrek aan beter, de vertaling zoals die onder het lemma ‘in-groep en uit-groep’ op de Nederlandse Wikipedia-site is te vinden (Wikipedia 2022b). De Duitse Wikipedia-site heeft gekozen om de termen te vertalen met *Eigengruppe* en *Fremdgruppe* (Wikipedia 2022c). Een andere mogelijke Nederlandse vertaling is ‘wij-groep’ en ‘zij-groep’.
- 33 Zie hiervoor onder anderen Allport (1954); Hagendoorn (1995); Hagendoorn (1995); Fiske (1998); Sidanius en Pratto (1999); Green et al. (2001); Sue et al. (2007); Dovidio en Gaertner (2010); Verkuyten (2010); Bertrand en Duflo (2017); Iyengar et al. (2019); Andriessen et al. (2020); Over (2021); Vermeij en Hamelink (2021); Vermeulen (2021); Hartevelt (2021).
- 34 Specifieker geformuleerd: tijdens de contacten hebben de groepen idealiter een gelijke status, werken ze samen om gemeenschappelijke doelen te realiseren en is er weinig onderlinge competitie, en zijn er autoriteiten die deze contacten faciliteren (Agirdag 2016: 14).
- 35 Bij zwakke bindingen waar mensen elkaar slechts sporadisch treffen, maar die wel deel uitmaken van een sociale sfeer waarbinnen mensen zich met elkaar identificeren, spreekt men ook wel van ‘publieke familiariteit’ of ‘abstracte relaties’ (Blokland 2017; Blokland en Nast 2014). Het onderzoek

naar de effecten van dergelijke ‘abstracte relaties’ voor sociale cohesie staat echter nog in de kinderschoenen (Blokland 2017; Engbersen et al. 2020a).

- 36 Twee sociale netwerken die verschillen door hun relatiersterkte (een met zwakke bindingen en een met sterke bindingen) kunnen volledig van elkaar gescheiden zijn, omdat er geen enkele relaties tussen de leden van de twee netwerken bestaan. Maar zijn deze er wel, ook al is dat in beperkte mate, dan is er sprake van een ‘brug’ en kunnen we spreken van *bridging*-relaties tussen de beide netwerken. Conceptueel dienen sterke en zwakke (netwerk)bindingen dus te worden onderscheiden van *bonding*- en *bridging*-relaties.
- 37 Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat de roman van Treur zich beperkt tot een beschrijving van het knellende keurslijf van een orthodoxe boerengemeenschap, waarbij men de innerlijke worsteling die de hoofdpersoon zal doormaken als ze zich hiervan bevrijdt al haast kan voorvoelen.
- 38 Bij de *civil society* (in het Nederlands nog het best te vertalen als het maatschappelijk middenveld) gaat het ‘om een domein dat niet tot de publieke sfeer in eigenlijk zin behoort en waar de overheid of de staat slechts een bescheiden taak heeft. Maar de *civil society* behoort evenmin tot de private sfeer, omdat burgers zich daar niet voor hun persoonlijke maar gedeelde belangen inzetten’ (Van den Brink 2020: 226).
- 39 In publicaties van de Wetenschappelijke raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wordt geconcludeerd dat meer etnische diversiteit inderdaad samengaat met minder sociale cohesie (Engbersen et al. 2020a; Jennissen et al. 2018; Mulder 2018). Andere auteurs tonen dat dit alleen onder bepaalde omstandigheden gebeurt of om bepaalde typen contact gaat (Gijsberts et al. 2012; Laméris 2018; Van der Meer en Tolsma 2014; Vervoort et al. 2011). In weer andere onderzoeken komt naar voren dat economische diversiteit, als verklarende factor, van groter gewicht is dan etnische diversiteit (Tolsma et al. 2009).
- 40 De Hart et al. (2002); Elchardus (2012); Völker (2012); Schmeets en Te Riele (2014); Bovens et al. (2014); CBS (2015); Huijnk en Andriessen (2016); Steenvoorden (2016); Putters (2019); Coumans en Schmeets (2020); Andriessen et al. (2020); Dekker (2020); Hartevelde (2021).
- 41 Tegenwoordig wordt in wetenschappelijk onderzoek vaker gesproken over praktisch en theoretisch geschoolden om de negatieve normatieve associaties van ‘laag’ en ‘hoog’ te vermijden.

4 Normatieve kaders

Een huis dat tegen zichzelf verdeeld is, kan niet bestaan.
Spreekwoord afkomstig uit de Bijbel

4.1 Hoe voel je je thuis en wie heeft een huis?

Regelmatig valt het woord ‘thuisgevoel’ wanneer het over sociale cohesie gaat, als een synoniem voor verbondenheid, een *sense of belonging* zoals de Engelstaligen kunnen zeggen.¹ Hoewel we het fenomeen van sociale cohesie niet moeten vereenzelvigen met het thuisgevoel dat mensen in meerdere of mindere mate ervaren (het gaat hier ook om gedrag en het meer formele vertrouwen in instituties), is thuisgevoel niettemin een kernelement van dit fenomeen (Chan et al. 2006: 276) waarbij de normatieve vragen zich al snel doen voelen. In de inleiding van het vorige hoofdstuk refereerden we naar *Gevestigd, maar niet thuis* (Dagevos et al. 2022), een recente studie waaruit bleek dat inwoners met een migratieachtergrond, vooral de leden van de gevestigde groepen en de tweede generatie, in hoge mate pessimistisch zijn over de mogelijkheden van een cultureel diverse samenleving omdat ze zich maatschappelijk uitgesloten voelen. Maar wat is je (niet) thuis voelen, welke normatieve verwachtingen hebben we hier? Volgens Duyvendak (2017) is de populaire voorstelling van Nederland als een ‘thuis voor iedereen’ een overspannen eis die aanleiding kan geven voor nieuwe conflicten, frustraties en populistische ressentimenten, waardoor we ons nog minder thuis kunnen voelen. Wat een goed thuisgevoel is, zal per individu of groep verschillen en is afhankelijk van de levensbeschouwing die men aanhangt. Het kan variëren van het beeld van een hechte en homogene dorpsgemeenschap waarin ‘men’ elkaar kent tot dat van een heterogeen publiek in een stedelijke winkelstraat dat er sterk aan hecht dat men zich tussen ‘bekende vreemden’ vrij kan bewegen.

Als we aan het spreken over een ‘thuis’ een materiële invulling geven, in de vorm van de behuizing die we hebben, ook dan doemen normatieve discussies snel op wanneer we ons de urgentie van sociale cohesie herinneren in het licht van een gewenste overgang naar een duurzame economie (zie § 1.2 van de inleiding). ‘Als je niets kunt investeren, krijg je ook geen energiesubsidie,’ antwoordde een bewoner van Moerwijk op een bijeenkomst van het *Haags Verhaal*, een initiatief in Den Haag dat mensen uit verschillende gemeenschappen en buurten met elkaar in contact wil brengen (geciteerd in Van Vroonhoven 2022).² Hem werd de vraag gesteld waarom hij geen gebruik maakte van de subsidiepotjes die er zijn voor het verduurzamen van woningen. Waar de vermogende huiseigenaren in het welgestelde Statenviertel met hulp van energieadviseurs en subsidies hun woningen in korte tijd voorzagen van zonnepanelen en warmtepompen, betaalden veel huurders uit armlastige wijken zoals Moerwijk het volle pond voor de verwarming van hun slecht geïsoleerde huizen door de gestegen gasprijzen als gevolg van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne. Zoals eerder gezegd is ‘wie heeft wat?’ een van de basale vragen die bij sociale cohesie is te stellen, en het voorbeeld van energiearmoede geeft daarop een wrang antwoord: het wel of niet hebben van een huis en een groter vermogen bepaalt aan welke kant men zit. Tevens werpt de recente verscherping van de energiekloof de vraag op of de subsidies en financiële compensaties van de overheid de tegenstellingen tussen arme en rijke wijken niet versterken, en of het verduurzamingsbeleid niet meer drastisch om moet wil men de verdeeldheid verminderen en sociale samenhang bevorderen.³

Over normativiteit, diversiteit en sociale cohesie valt veel te zeggen, en het is hier niet de ambitie de kwesties die hier spelen in omvattende zin te behandelen. De onderwerpen die we bespreken of kort aanroeren hebben als voornaamste doel gevoeligheid voor en besef te creëren over hoe meningen en betogen over diversiteit en sociale cohesie omlijst zijn door normatieve kaders, of hoe die daarin verstopt zitten. Voortbouwend op hoofdstuk 2 bespreken we in paragraaf 4.2 de beladen discoursen rondom diversiteit, waarbij we nog eens ingaan op de begrippen van intersectionaliteit en superdiversiteit en op de ongewenste (en vaak onbedoelde) effecten van labeling. In paragraaf 4.3 concentreren we ons op de invloed van normatieve

waarden en vooronderstellingen bij sociale cohesie. We eindigen met een karakterisering van de vele discoursen over de beide begrippen, die vijf velden van discussies identificeert (5 4.4).

4.2 Discoursen rondom diversiteit

Niet alle verschillen tussen mensen worden als even relevant of betekenisvol ervaren, constateerden we in hoofdstuk 2. Algemeen geldt dat de mate van saillantie (*saliency*) contextafhankelijk is.⁴ En helaas is het zo, zoals talloze studies over discriminatie en uitsluiting laten zien, dat de betekenis die mensen aan bepaalde kenmerken geven kunnen zijn ingegeven door de behoefte om structurele ongelijkheden tussen groepen te legitimeren (Unzueta et al. 2012).

Discoursen over en rondom diversiteit, welke waarden hier geaccentueerd worden, verdwijnen of opkomen, zijn afhankelijk van tijd en plaats. Waar het leven halverwege de vorige eeuw strak was geregeld binnen religieuze of andere levensbeschouwelijke zuilen die elk hun eigen normatieve grondslagen hadden, wordt nu regelmatig gewezen naar de overkoepelende waardenparaplu van een 'joods-christelijke traditie' die ons zou kenmerken (Duyvendak 2017). De importantie van bepaalde kenmerken kan daarom ook per land kan verschillen: zo is huidskleur in de Verenigde Staten een saillantier kenmerk dan in Nederland (Alba en Foner 2015; Lucassen en Laarman 2009) en hebben mensen in het Verenigd Koninkrijk een gevoeliger antenne voor kenmerken die wijzen op klassenverschillen (Friedman en Laurison 2019; Savage et al. 2013). Die veranderlijkheid in de tijd, waarin onze waardenparaplu's door allerlei factoren evolueren of veranderen, houdt tevens in dat de betekenis van de verschillen nimmer vastligt, en er geen absolute maat is aan te geven voor de hoeveelheid diversiteit die een samenleving kan verdragen (Vertovec 2007: 1049-1050). In discoursen rondom diversiteit zijn beschrijvende analyses en normatieve verhalen nauw aan elkaar verwant en door de veranderlijkheid in de tijd voortdurend in ontwikkeling. Bovendien kunnen publieke discussies over migratie en integratie (waar het vaak draait om etnische of culturele diversiteit) rumoerig verlopen en uitmonden in maatschappelijke controverses. Meer recent woeden in Nederland felle discussies rondom genderneutraliteit en de omgang met het koloniale verleden. Specifieke groepen zien zich door de maatschappij onrecht aangedaan en organiseren zich rond deze thema's om erkenning te verwerven. Dit fenomeen staat ook wel bekend als identiteitspolitiek. Zoals we kunnen zien in de bijdragen van meer geëngageerde wetenschappers aan dit debat (Bouckaert 2021; Engelen 2021; Hurenkamp en Duyvendak 2022), sluiten beschrijvende analyses en normatieve verhalen hier nauw op elkaar aan, of lopen zelfs door elkaar heen. Waar de ene kant meent dat het debat over identiteiten, ondanks de grote gevoelsmatige waarde, over secundaire issues gaat die afleiden van de werkelijke vragen die vooral van economische aard zijn, ziet de andere kant een combinatie van culturele en economische standpunten (of de mogelijkheid daartoe) die nodig is en ook goed is uit te leggen. We willen hiermee louter illustreren hoe het thema van diversiteit vaak verweven is met beladen publieke debatten en laten deze moeilijk te beslechten discussie hier verder voor wat ze is.

Intersectionaliteit en superdiversiteit

De vaststelling van maatschappelijke diversiteit is niet vrijblijvend en verbonden met machtsverhoudingen. Alle classificaties bevatten in zekere zin arbitraire elementen; indelingen kunnen zowel subtiel als abrupt veranderen en zijn niet vrij van incongruenties (zie bijvoorbeeld Prins 2013). Intersectionaliteit, zo zagen we in hoofdstuk twee, is van oorsprong een analytisch-methodisch perspectief waarmee in kaart kan worden gebracht hoe mensen op meerdere manieren onderdrukking of uitsluiting kunnen ervaren en dat de algehele effecten hiervan groter kunnen zijn dan de som van de delen. Wat het verwarrend kan maken is dat intersectioneel onderzoek vaak ook een activistische inslag heeft, of dat activistische groepen de resultaten hiervan in hun politieke strijd gebruiken. De indruk kan dan ontstaan of worden gewekt dat het om gepolitiseerde kennis gaat die subjectief en eenzijdig zou zijn, maar dit doet dit soort onderzoek tekort. Juister gezegd gaat het bij studies naar intersectionaliteit om onderzoek dat vertrekt vanuit de motivatie dat maatschappelijk onrecht jegens bepaalde groepen niet of veel te weinig gezien wordt en dat dit dient te veranderen, op basis van een methodische benadering die voor een belangrijk deel steunt op discoursanalyses (waarop uiteraard wetenschappelijke kritiek mogelijk is).⁵ Men kan dit politiek *gedreven* onderzoek noemen, maar het is daarmee niet subjectief of eenzijdig.

Het maatschappelijk engagement van onderzoekers naar intersectionaliteit staat in een traditie: Kimberlé Crenshaw, die eind jachtig van de vorige eeuw de theorie van intersectionaliteit ontwikkelde, was behalve rechtsgeleerde en onderzoeker ook burgerrechtenactivist. Deze vorm van onderzoek is altijd gespitst geweest op het blootleggen van sociale ongelijkheden en onrecht, en op de verdediging van grondrechten die burgers (zouden moeten) hebben. Tot op zekere hoogte werd vanuit deze hoek ook kritisch naar het opkomende concept van superdiversiteit gekeken: dat zou onvoldoende aandacht voor ongelijkheid zou hebben. In een themanummer uit 2018 van het *Tijdschrift voor Genderstudies* werd nader onderzocht hoe de twee concepten zich tot elkaar (kunnen) verhouden. Een van de auteurs typeerde de relatie in haar bijdrage als volgt:

Het begrip superdiversiteit helpt ons om de toenemende complexiteit van culturele diversiteit in kaart te brengen (...). Het begrip intersectionaliteit helpt ons om de ongelijke machtsrelaties te analyseren die hierbij een rol spelen.
(Van Es 2018: 73)

In een andere bijdrage van dit themanummer, schrijft Faten Khazaei (2018: 8) dat het debat tussen intersectionaliteit en superdiversiteit de dualiteit lijkt te weerspiegelen van een sociale werkelijkheid die veranderlijk is en gelijktijdig van stagnatie getuigt: de moderne samenleving mag dan voortdurend in beweging zijn, de ongelijkheden blijven bestaan. Het roept voor haar de vraag op hoe hardnekkige machtsrelaties in een veranderlijke context het beste zijn te onderzoeken. De benaderingen van superdiversiteit en intersectionaliteit, zo onderstreept ook zij in haar stuk, kunnen elkaar daarin aanvullen. Het normatieve raamwerk dat dergelijke onderzoeksperspectieven omlijst, zo kan men deze benadering ethisch karakteriseren, ligt in een brede interpretatie van mensenrechten waarin naast de klassieke grondrechten (vrijheid van meningsuiting, kiesrecht, godsdienstvrijheid, discriminatieverbod en dergelijke) ook de sociale grondrechten van mensen (recht op huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg, onderwijs en dergelijke) serieus moeten worden genomen in een wereld die zich nog altijd kenmerkt door ongelijkheden.⁶

Dilemma's bij labeling

Sociale wetenschappers deinen mee op de golven van het publieke discours en door de dubbele hermeneutiek (Giddens 1999: 284-286) die hun onderzoek eigen is, oefenen ze hierop ook invloed uit: hun meningen of bevindingen worden in dat discours opgenomen en benut en dat gebruik heeft vervolgens zijn eigen dynamiek. Vandaar dat woorden en indelingen die sociale wetenschappers gebruiken er niet alleen in beschrijvende, maar ook in normerende zin toe doen. Bij diversiteit komt de impact van deze dubbele hermeneutiek nadrukkelijk naar voren in discussies over de indeling van mensen met een migratieachtergrond en waarover de WRR in 2017 een rapport publiceerde waarin het 'versleten migratie-idioom' kritisch onder de loep werd genomen (Bovens et al. 2016). In het bijzonder voor de generatie die in Nederland is geboren en getogen maar toch vaak als 'migrant' werd gelabeld, voelden benamingen als allochtoon (letterlijk: 'van een ander gebied') pijnlijk, ook omdat die termen verbonden waren met negatieve connotaties. Dit gaf het CBS in 2016 reden om te stoppen met deze indeling, en voortaan onderscheid maakte tussen personen met een westerse migratieachtergrond en personen met een niet-westerse migratieachtergrond. Maar ook over deze dichotomie ontstond discussie omdat deze negatieve associaties bleek op te roepen (Bovens et al. 2021). Inmiddels hebben ook het SCP en beleidsinstellingen als het ministerie van Sociale Zaken afscheid genomen van het onderscheid westers en niet-westers.

Ook de term integratie kan in dit verband misplaatst voelen voor mensen die hier geboren zijn, en krijgt als kritiek dat daarmee de aandacht te sterk op etnisch-culturele factoren komt liggen en te weinig op economische factoren die over het algemeen sterkere voorspellers van gedrag zouden zijn (Baldassarri en Abascal 2020: 1184). Tegelijk willen onderzoekers op het gebied van integratie inzicht hebben in de positie van groepen met een migratieachtergrond en hun nakomelingen, om bijvoorbeeld hun maatschappelijke kansen op gebied van opleiding en werk te volgen alsook de effecten van mogelijke discriminatie.⁷ Daarbij zijn vergelijkingen in de tijd (longitudinale studies) een gebruikelijk middel om deze in kaart te brengen, maar de betrouwbaarheid van zulke vergelijkingen hangt af van de constantheid van de (onderscheidende) kenmerken die men meet. Het is hier kiezen tussen twee kwaden, zo lijkt het, en ook

binnen een instituut als het SCP kunnen dergelijke dilemma's tot verwoede discussies tussen onderzoekers leiden omdat het raakt aan diepere waarden en drijfveren die hier tegenover elkaar komen te staan: het nastreven van betrouwbare en volledige kennis die voor een maatschappelijke problematiek relevant is, versus de overtuiging dat vergelijkende kennis die moet terugvallen op verouderde onderscheidingen bepaalde vormen van stigmatisering (onbedoeld) kan reproduceren of versterken.⁸ Hierop is geen makkelijk antwoord te geven en geen enkel antwoord hierop is neutraal. Wat men evenwel van een consciëntieuze wetenschapper mag verwachten – dit is een normatief oordeel(!) – is dat hij, zij of hen het antwoord en de gemaakte keuzes zo goed als mogelijk uitlegt.⁹

4.3 Normativiteit en sociale cohesie

Een samenleving als Nederland bestaat uit talloze groepen en verbanden die in meerdere of mindere mate van sociale cohesie getuigen, maar dat roept tevens het probleem op hoe die verschillende groepen zich als geheel verbonden kunnen voelen. Willen we de dilemma's die bij sociale cohesie kunnen ontstaan wanneer verschillende waarden en belangen botsen of schuren in hun volle omvang begrijpen, dan zullen de dieperliggende opvattingen en overtuigingen waarin de verschillen geworteld zijn en waaruit de wrijvingen en conflicten voortvloeien, bevraagd en onderzocht moeten worden. In een recent essay – waarin hij zich afvraagt hoeveel tolerantie een samenleving kan verdragen en daarbij ook ingaat op sociale cohesie – verwoordt Kees Schuyt het vraagstuk als volgt:

Cohesie in een samenleving wordt niet tot stand gebracht door solidariteit binnen groepen, ook niet binnen één nationale groep, maar juist door de ingewikkelde verhouding tussen groepen, die zich allemaal aan enkele, vaak formele en procedurele waarden hebben gebonden en daaraan vast blijven houden – met behoud van en respect voor de blijvende verschillen.

(Schuyt 2022: 86)

Heterogenisering, oftewel: toenemende diversiteit, zo betoogde Schuyt in een oudere publicatie, hoeft geen gevaar in te houden voor sociale cohesie als er een andere vorm van sociale binding voor in de plaats komt die voor hem zou moeten liggen in democratische staatsverbanden die berusten op meer abstracte, politieke principes: fundamentele mensenrechten, burgerschapsrechten, verdraagzaamheid (Schuyt 1997: 23). Of men het nu eens is of niet met deze normatieve positie, Schuyt laat zien hoe sociale cohesie verbonden is met ethische en politieke waarden zoals tolerantie en solidariteit.¹⁰

In open, moderne samenlevingen die zich kenmerken door diversiteit draait het bij sociale cohesie om 'de ingewikkelde verhouding tussen groepen' die in de laatste decennia, door processen van individualisering, migratiestromen en de toename van ongelijkheden, nog ingewikkelder lijkt te zijn geworden. Dat de verhoudingen kunnen wringen, daarover bestaat geen twijfel, en ook is helder dat het bij sociale cohesie zowel kan gaan om 'te veel' (gesloten groepen die anderen uitsluiten) als 'te weinig' (wijken waarin bewoners langs elkaar heen leven). Maar of en in hoeverre men het gevoel van verbondenheid dat mensen in een samenleving met elkaar hebben, en het sociale gedrag waarin dit gevoel van verbondenheid zich manifesteert, als voldoende of onvoldoende kwalificeert of als te veel of te weinig, hangt uiteindelijk af van de mens- en wereldbeelden die men hier aanhangt. Het maakt voor dit oordeel uit of men de mens en de wereld bekijkt vanuit een liberaal-kosmopolitische, christen-communautaire of socialistisch-collectivistische levensvisie (om er maar enkele te noemen); wat verwacht wordt van sociale cohesie is niet los te maken van een bepaald beeld over de orde van een samenleving en maatschappelijke betrokkenheid. Vanuit een klassiek Weberiaans standpunt, waarin wetenschap en politiek hun eigen taken en rollen hebben, zou een sociaalwetenschappelijk onderzoeker zich hier terughoudend moeten opstellen: hij of zij kan geen normatief eindoordeel vellen over sociale cohesie, maar wel aangeven welke verwachtingen met betrekking tot bepaalde meningen (bv. Nederland dient zich open te stellen voor arbeidsmigranten van buiten de EU versus Nederland moet de toestroom van arbeidsmigranten beperken) meer of minder reëel zijn, en op deze wijze het politieke debat en het beleidsproces met kennis ondersteunen en waar nodig bekritisieren. In sociaalwetenschappelijke studies zien we regelmatig normatieve posities die gelieerd zijn aan politieke of beleidsmatige perspectieven waarin de verzorgingsstaat een belangrijk ijkpunt is. Zo betogen Brock et al. (2019), in een literatuurstudie ten behoeve van een beleidsmatig meetinstrument voor sociale cohesie,

dat de focus in het nationaal beleid gericht zou moeten zijn op het ‘bevorderen van gedeelde waarden en het verminderen van welvaartsverschillen en economische verschillen tussen stad en land’ (Brock et al. 2019: 13).¹¹ Ook normatieve definities van sociale cohesie getuigen daar vaak van (zie bijlage B).

In deze studie spraken we onze voorkeur uit voor een beschrijvende definitie (zie § 3.2), omdat een dergelijke definitie als voordeel heeft dat men dan ook verschijningsvormen van sociale cohesie in beeld kan krijgen die niet geënt zijn op een specifiek samenlevingsmodel zoals de verzorgingsstaat, waardoor ook de normatieve verwachtingen rond sociale cohesie scherper in beeld kunnen komen en meer vatbaar worden voor discussie. Deze preferentie is verbonden met de rol van het SCP, dat als onafhankelijk kennisinstituut bepaalde wettelijk taken heeft en in principe alle politieke kleuren bedient.¹² Er kunnen echter goede redenen zijn om vanuit een bepaalde beleidsopgave te kiezen voor een normatieve definitie van sociale cohesie. Het beleidsmatig meetinstrument van Brock et al. (2019) is daarvan misschien een voorbeeld, en wellicht ook het huidige cohesiebeleid van de EU dat zich nadrukkelijk richt op financiële herverdeling en het verkleinen van ongelijkheden in ontwikkeling van regio’s in de EU (Hoefman et al. 2023: 15). Alleen is het wel zaak dat men de waarden en vooronderstellingen die dan het uitgangspunt zijn goed in beeld heeft, en daar zo nodig op reflecteert. Want het is niet uitgesloten, zoals recente bijdragen over onderwijsvrijheid en stedelijk beleid nog eens naar voren brengen (Frissen 2022; Van de Kamp en Welschen 2019; Boterman en Van Gent 2022), dat de politieke bovenlaag van bestuurders, beleidsmedewerkers en beleidswetenschappers, die tegenwoordig voor een groot deel uit bestaat uit mensen die een hbo- of wo-opleiding hebben gedaan (Bovens en Wille 2011), een blinde vlek heeft voor zijn eigen normatieve voorkeuren en bepaalde seculiere normen en liberale streefwaarden van de (hogere) middenklassen versterkt door deze aan lager gepositioneerde groepen op te leggen, ook al gebeurt dat onbewust of met de beste bedoelingen.

Een absolute terughoudendheid of normatieve afzijdigheid is bij sociale cohesie niet mogelijk. Ook in de kennis die het SCP inbrengt in de beleidsmatige en maatschappelijke discussies over sociale cohesie in Nederland, die vertrekt vanuit een beschrijvende definitie, is een normatieve positionering ten opzichte van een homogene dan wel een pluriforme samenleving onvermijdelijk aanwezig. Deze positionering is institutioneel verbonden met de beginselen en principes van onze democratische rechtsstaat, zoals vastgelegd in de grondwet en ook in internationale verdragen zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) waaraan de Nederlandse overheid zich heeft geëngaat.

4.4 Vijf velden van discussies

Over zowel diversiteit als sociale cohesie worden vele debatten gevoerd die naast elkaar plaatsvinden, elkaar doorkruisen en soms over elkaar heen buitelen, wat het volgen van al deze discussies niet eenvoudiger maakt. Tot slot van deze studie willen we nog een poging doen hierin wat meer helderheid te brengen. Chan et al. (2006) maken bij sociale cohesie een onderscheid tussen een academisch discours en een beleidsdiscours, waarbij het eerste meer verwant is aan beschrijvende en conceptualiserende perspectieven en het tweede aan meer normatieve en pragmatische perspectieven. Dit duale onderscheid is nuttig en kan al voor meer duidelijkheid zorgen, maar hierop doordenkend en wat preciezer kijkend zijn er (minstens) vijf velden van discussies te onderkennen waarmee de vele beweringen en gedachten over sociale cohesie en diversiteit nog wat fijner zijn te ordenen:

- **Sociaalwetenschappelijke theorie-ontwikkeling:** In dit wetenschappelijke discours, dat voor een groot deel op universiteiten en binnen academische fora is te vinden, wordt meer fundamenteel en theoretisch gekeken in hoeverre methodische benaderingen van diversiteit en sociale cohesie door voortschrijdende kennisinzichten nog adequaat zijn.
- **Empirisch onderzoek met een toepasbaar karakter:** In dit wetenschappelijke discours staan analyses van kwantitatieve en kwalitatieve data centraal, die beleidsmakers inzicht kunnen bieden over de stand van zaken met betrekking tot diversiteit en sociale cohesie. Deze praktijk vaart doorgaans op theorieën en methoden die algemeen aanvaard zijn.
- **Politiek en beleidsvorming:** Dit is het beleidsdiscours, zoals ook onderscheiden door Chan et al. (2006), waarin politici, bestuurders, beleidsmedewerkers, adviesorganen en (geinstitutionaliseerde)

belangenvertegenwoordigers met elkaar in de weer zijn om tot beleid te komen waarvan ze geloven dat dit bijdraagt aan de sociale cohesie en een goede omgang met de diversiteit in onze samenleving.

- **Media en publieke opinie:** Dit is het discours van de openbaarheid waarin talloze partijen hun meningen naar voren brengen over diversiteit en hoe het met de sociale cohesie is gesteld. Mede door de opkomst van het internet en de sociale media, kunnen de discussies hierover luide en polemische vormen aannemen.
- **Normatief-filosofisch discours:** Dit raakt sterk aan de rechtsfilosofie en politiek-filosofische discussies over diversiteit en sociale cohesie, waarin de grondwaarden waarop onze samenleving en ons democratisch stelsel berust meer diepgaand op hun juistheid (normatieve legitimiteit) worden onderzocht en getoetst.

Het spreekt voor zich dat er tussen deze discourses talloze overlappingen bestaan en dat sommige nauw met elkaar verweven zijn (bijvoorbeeld empirisch onderzoek en sociaalwetenschappelijke theorieën). Passen we deze indeling toe op het SCP zelf, dan is de conclusie dat dit kennisinstituut als een van de Nederlandse planbureaus zijn primaire taken heeft in het aanleveren van betrouwbare en toepasbare kennis over tal van maatschappelijke onderwerpen en daarop gebaseerde handelingsperspectieven voor toekomstig beleid, waarbij het een wettelijk toegemeten rol heeft in het politieke en beleidsmatige proces en soms ook agenderend en opiniërend naar buiten treedt. Het SCP als kennisinstituut is veel minder of niet actief op het gebied van theoretisch gedreven onderzoek of binnen het normatief-filosofische discours.

Ook voor veel andere partijen zal gelden dat ze deel uitmaken van verschillende discourses (of discussievelden). Een letterkast met duidelijk gedemarqueerde hokjes biedt dit overzicht dus niet. Niettemin kan een dergelijke indeling helpen om de deelnemers aan discussies over diversiteit en sociale cohesie te positioneren, en zo ook beter te begrijpen hoe de partijen zich tot elkaar verhouden en wat je van hen kan of mag verwachten.

Noten

- 1 *Sense of belonging* laat zich maar moeizaam in het Nederlands vertalen omdat deze Engelse zegswijze een subtiele gevoelswaarde uitdrukt die behalve mensen ook plaats en situatie omvat.
- 2 Zie voor meer informatie over dit initiatief www.haagsverhaal.nl.
- 3 In een recent rapport van TNO werd vastgesteld dat de financiële compensatiemaatregelen de stijging van energiearmoede tussen 2020 en 2022 weliswaar sterk hebben geremd, maar dat grootste toename hierin niettemin is te vinden bij de subgroep energiearme huishoudens met de energetisch slechtste woningen – deze huishoudens hebben het meest last van de hoge energieprijzen’ (Mulder et al. 2023: 3). Zie voor een meer diepgaande en bredere analyse van hoe sociale ongelijkheid en het klimaatvraagstuk samenhangen bijvoorbeeld Vanhille et al. (2019).
- 4 Om een klein voorbeeld te noemen: uiterlijke kenmerken leggen een groter gewicht in de schaal op de relatiemarkt dan op de arbeidsmarkt, al is ook op die laatste markt een knap uiterlijk een pré (Vrooman et al. 2014).
- 5 Discoursanalyses, kan men met Clarissa Rile Hayward (1998) zeggen, richten zich op de ‘gezietsloze macht’ die in de loop der tijd is neergeslagen in de sturende arrangementen van allerlei sociale instituties (op het gebied van politiek, economie, wetenschap, geneeskunde, seksualiteit enz.) die voor de betrokkenen niet of slechts heel moeilijk zichtbaar zijn. Een belangrijke wegbereider voor dit veld van onderzoek was Michel Foucault (1988, 1997) die macht als een ‘subjectloos’ gebeuren analyseerde dat zich in zijn dagelijks werking doorgaans aan ons onttrekt; in zijn visie werken veel vormen van macht via voorgevormde ervaringschema’s en waarheidsdiscoursen die de handelende lichamen disciplineren en normaliseren.
- 6 Zie voor een verdediging van deze normatieve positie Moyn (2018).
- 7 Ook al wordt het onderzoek zorgvuldig en integer gedaan, dan nog kan het er onbedoeld toe bijdragen dat in het politieke en maatschappelijke debat het beeld ontstaat dat er met deze groepen ‘altijd problemen zijn’. Dat beeld kan zich vervolgens in de praktijk bevestigen doordat mensen ernaar gaan handelen en de (vermeende) verschillen versterken. Schmeets en Te Riele (2012: 791-792) beschrijven hoe de politieke en beleidsmatige aandacht voor integratieproblemen zich weerspiegelde in talloze studies naar verschillen tussen ‘allochtonen’ en ‘autochtonen’ (zie hierover bv. ook Van der Haar 2017). Dat er onder wetenschappers enige huiver kan zijn om groepen aan de hand van bepaalde scheidslijnen en verschillen te categoriseren (Bovens et al. 2014: 23), heeft dus een grond.
- 8 Het methodisch-ethische dilemma waarvan hier sprake is, is meer genuanceerd als volgt op te schrijven: wat als onderzoeker te doen als je aan de ene kant de ontwikkeling en veranderingen van (beleidsrelevante) attitudes van mensen in kaart wil brengen aan de hand van een vraag of methodiek die in het verleden vaker is gebruikt en methodisch ook betrouwbaar wordt geacht, maar die in het huidige tijdperk, door de voortgeschreden discussie over de gebruikte terminologie, discutabel is geworden en gevoeligheden oproept, en mogelijk zelfs bijdraagt aan stigmatisering van bepaalde sociale groepen. Moet deze vraag of methodiek dan (a) worden geschrapt zodat deze potentiële bron van stigmatisering opdroogt, maar met als nadeel dat mogelijk informatie buiten beeld blijft die blinde vlekken in beleid kan voorkomen of (b) moeten we de vraag (vooralsnog) handhaven en de gevoeligheden en risico’s van stigmatisering accepteren voor zover die door nuancering niet (geheel) zijn weg te nemen?
- 9 Ook het inclusieve taalgebruik van ‘hij’, ‘zij’ en ‘hen’ (voor mensen die bv. non-binair zijn), hier illustratief gebruikt, is verbonden met normatief geladen discussies over genderlabels waarop geen kleurloze antwoorden mogelijk zijn. Verbonden als het is met onwennigheid, vergt het ook in de hoofden van wetenschappelijke auteurs (zeker naarmate ze ouder zijn) een behoorlijke omslag indien men de waarde van inclusiviteit op deze manier ook in rapporten consequent wil benadrukken. Dergelijk inclusief taalgebruik is niet gangbaar en de lezer die hierop heeft gelet zal hebben gemerkt dat we in deze studie (pragmatisch) aansluiten op het algemene taalgebruik. Maar taal is levend en aan culturele veranderingen onderhevig, en het is mogelijk dat we over tien of twintig jaar anders met persoonlijke voornaamwoorden omgaan dan we nu gewend zijn.
- 10 Tolerantie omschrijft Schuyt kort en bondig als ‘de onderdrukking van de neiging anderen te onderdrukken’ (Schuyt 2022: 73).

- 11 Het normatieve kader van Brock et al. staat zeker niet op zichzelf. Het sluit bijvoorbeeld aan op het EU-programma 'Europe 2020' waarin het Europees Platform tegen Armoede een van de zeven zogeheten *flagship initiatives* was 'to ensure social and territorial cohesion such that the benefits of growth and jobs are widely shared and people experiencing poverty and social exclusion are enabled to live in dignity and take an active part in society [...] The number of Europeans living below the national poverty lines should be reduced by 25%, lifting over 20 million people out of poverty' (geciteerd in Hoff en Vrooman 2011: 15). De streefwaarde met betrekking tot armoede is hier een normatieve beleidsinvulling van sociale cohesie op supranationaal niveau.
- 12 De institutionele rol die het SCP wettelijk is toegemeten (zie Aanwijzingen voor de Planbureaus 2012; in totaal gaat het om tien aanwijzingen), houdt onder meer in dat kennis die het planbureau oplevert een beleidsrelevante duiding behoort te zitten, maatschappelijk relevant is en niet strijdig met het algemeen belang (aanwijzingen 5 en 9). Het SCP valt onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, voor wie geldt dat deze de onafhankelijkheid van het planbureau moet respecteren (aanwijzing 4).

Summary

Society in Flux

A closer look at diversity and social cohesion

'People don't change people, time does.'
The Wombats – *Fix yourself, not the world*

Society in Flux

The increasingly dynamic nature of society due to digitalisation and globalisation, combined with the uncertainties stemming from climate change, give us reason to wonder how we can continue to live together in a diverse and prosperous society, now and in the future. At times, social cohesion seems to have given way to multiple divides that seem difficult to overcome: between the Randstad conurbation and the rural areas; between public officials and citizens; between people with and without a migration background; between those with only primary education or lower vocational training and those with higher professional or university degrees. Diversity is beginning to be associated more with division and the associated conflicts than with cultural enrichment and social progress. All this is set against the backdrop of a welfare state built on seemingly creaking pillars – a state whose promises are, for many, increasingly diminished. Inequalities are persistently present, as if these are the only constants in a turbulent and uncertain world that can feel less and less social and coherent.¹ Our society is shifting rapidly, yet some things seem to change little (if at all) and the hardened debates the media dishes out to us every day can elicit a rather dim view of the human collectives that inhabit this planet.

When – thanks to all manner of hand-wringing 'where is society headed' messages – we are at risk of losing heart, as it were, it can be a comfort to (like Abram de Swaan) adopt a longer-term perspective and observe a trend towards ever-larger cooperative alliances, driven largely by religious conversion, trade, industrialisation and developments in infrastructure and mass communication (De Swaan 2004, 2007). Important historic results and modern-day social categories, such as the larger global religions, the nation-state, social class, ethnicity and gender, are the result of continuously expanding groups, of ever-larger circles of trust and identification (De Swaan 2001, 2007; Ho 2021). While people might be unable to directly perceive or initiate such changes, time is (in its own way) an actor as well. Although Robert Putnam (2007) asserts that, in the short term, concentrations of ethnic diversity often result in a lessening of social cohesion – a thesis that caused quite a stir in academia and among public administrators – in the same renowned article in which he made that statement, *E pluribus unum*, he also points out the healing effect of time.² Within our own borders, we can refer to *Vijf eeuwen migratie* [500 years of migration] by Leo and Jan Lucassen, a historical study in which the principles underlying a pessimistic view of immigration are refuted or put in perspective. This study concluded that a well-considered stance on the impact of migration is possible only when one takes 'the full spectrum of the phenomenon of migration' into account (Lucassen and Lucassen 2018: 280).

This is not to say that 'all in good time' is a motto to which we can optimistically cling. Simply waiting, in the assumption that things will work themselves out in the long run, is another such pitfall: solutions to societal problems generally do not appear out of nowhere, nor do solutions for issues in connection with diversity and social cohesion.

This study focuses on clearly defining the numerous dimensions that make up diversity and social cohesion. Clear application of these concepts is needed for the purposes of research, but also for fruitful political and social debate regarding these themes. Those who will read the whole report can also learn how opinions on diversity and social cohesion are connected with normative frameworks or may be hidden within them. These lessons, too, have been incorporated into the recommendations for the public debate we are presenting here.

Recommendations for the public debate

Public discussions on diversity and social cohesion can be fierce and polemic. These topics tend to be fraught, which is unsurprising. Roughly speaking, the issue of social cohesion is bound up with three basic questions: what is it that connects and divides people, who gets what and who are we? Discussions regarding diversity are strongly related to questions about who one is or is not, or should be allowed to be, and therefore also to deeply held values that may be extremely personal. As most readers are likely aware, the practice of identity politics is a sensitive topic and may elicit hostility from many corners.

Especially when topics are fraught, it is wise to be precise and unambiguous about what you mean and what you stand for – ensuring that the disagreements discussed are limited to those matters about which the participants actually disagree. In the current debates on diversity and social cohesion, much would be gained if people would think and formulate their opinions more precisely while at the same time adopting a broader mindset. While we realise that the forms and formats of many of today's social media and talk shows do not lend themselves to nuance, we nevertheless wish to recommend the following five *substantive* actions:

-
- 1 Be mindful of the 'liquid society' in which we live, in which many people increasingly find roles, positions and identities to be less fixed than in the past, and be aware that there is much more to 'diversity' than ethnic or religious diversity alone.**

'Culturalising' social problems – i.e., identifying a specific culture or cultures as the primary source of poverty and crime in an underprivileged neighbourhood – speaks of a worldview in which cultures are presumed to be static and roles and identities, once assigned, are permanent. This is untrue and fails to recognise that diversity is equally concerned with other characteristics. Numerous studies have shown that the level of education completed by one's parents is the primary characteristic that distinguishes between people and that is perceived to divide them.

-
- 2 Look a bit more closely and dichotomies are often revealed to be 'multichotomies'. Behind the cities and villages that are presumed to represent the divide between the urbanised Netherlands and its rural areas, many other dichotomies are hidden: rich and poor, young and old, theoretical education or vocational training, and so on.**

Just as *the* Dutch person does not exist, there is no such thing as *the* urbanite, *the* rural resident, *the* farmer or *the* migrant. Each of these labels hides differences and contradictions that should not be forgotten, especially not by public administrators and policymakers at the national level. Rather, they should identify the vulnerable groups behind the dichotomies and support them. In such instances, distance is a poor counsellor. It is best to gain insights in person, and open a dialogue with practical experts in order to ascertain the best way to deploy your resources.

-
- 3 Pointing out threats to social cohesion and being outraged about them is all fine and good, but a few local threats do not constitute a national crisis. Be specific about the groups or problems to which you are referring when highlighting a lack of social cohesion and avoid the temptation to immediately label it a crisis.**

All participants in the public debate, whatever their position, should at minimum hold themselves accountable to the following standard: do the problems being observed actually pose a serious threat to the social order? Avoid culturalisation (see 1) and show caution and proper care with regard to the

labels you use for different groups of people in this context. Even within knowledge institutions like SCP, there is discussion concerning ‘standard’ labels because such labels may unintentionally stigmatise groups of people.

-
- 4 Do not use ‘poor social cohesion’ as a catch-all term for all manner of societal issues (e.g., unemployment, poverty, crime, discrimination, exclusion, nightlife violence). Doing so will quickly make an impenetrable tangle of the causes and effects of a lack of social cohesion, which does nothing to advance the discourse.**
-

Certainly politicians, but those who represent the interests of civil society as well, can be of tremendous benefit to the discussion in this area simply by applying the concept of social cohesion in a clearer way. This will allow scientific insights to be applied more effectively, and expectations regarding the ability to create social cohesion (which are often quite high yet unfounded) to be adjusted to a more realistic level.

-
- 5 Clearly define what you consider to be ‘good’ social cohesion and ‘poor’ social cohesion, and then think about which values and expectation support these views. In other words: be clear about your own normative framework(s) when talking about social cohesion.**
-

Whether, and to what extent, you might consider the sense of mutual connection experienced by people in a society – and the social behaviour by which they manifest that sense of connection – to be sufficient or insufficient will ultimately depend on your perspectives on humanity and the world. What you expect from social cohesion is inextricably linked to a specific view of the societal order and social engagement. It makes a difference whether the philosophical outlook through which you view the world is liberal-cosmopolitan, Christian-communitarian or socialist-collectivist in nature.

In addition to these recommendations, we wish to address *how* people should be participating in the debate. Any effective social debate includes empathy, but empathy that adorns itself with progressive values while simultaneously demonstrating a certain indifference or even disdain toward fellow citizens with fewer societal opportunities is a poor starting point for resolving the urgent societal challenges that lie ahead. With regard to diversity and social cohesion, these challenges relate to 1) the future of our welfare state, 2) a humane approach to dealing with migrants and refugees and 3) the transition to a sustainable economy. These challenges demand that people render accountability for various value orientations that may be at odds with one another (such as urban-global versus rural-local), and that people *empathise* with those in other walks of life in order to see past the actual differences. An important and decisive issue in connection with social cohesion is the extent to which we are willing and able to feel empathy for those who are further removed from our own position, and in particular for those who have less economic, social, cultural or personal capital and who are structurally overrepresented in the old and new forms of social inequality (Vrooman et al. 2023).

Findings of this study

When we reflect on diversity as a historical phenomenon, we can conclude that a great deal of diversity existed 100 years ago as well. A crucial difference is that the positions, roles and social identities of yesteryear have now become more liquid. The old institutions of social control have ceded power thanks to the processes of secularisation, individualisation and emancipation (Bovens et al. 2014: 22), as well as (it is safe to add) thanks to the digital technologies that have altered our social relationships and organisational forms. For many people (and groups), individual freedom of movement has increased and the positions, roles and social identities of the past have become more liquid. As an extension of this, if we look at the phenomenon of social cohesion in modern societies, the crux of the matter here is group relationships: how various groups relate to one another and the extent to which these groups combine (despite their differences) to make up a society. While these relationships have always been complicated, in recent decades, the processes of individualisation, migration flows and growing inequality seem to have made them even more unpredictable and complex.

The extent to which people experience or observe a shortage or excess of social cohesion as a result of these processes will depend on the forms or ideals of social cohesion on which those people base their standards (whether consciously or not) and on their perspectives on humanity and the world. The normative expectations (implicit or otherwise) that people have with regard to social cohesion or diversity can vary greatly. Where one person needs close contacts with fellow residents in their neighbourhood in order to feel at home, another may feel more at ease if those relations remain at a cordial distance and they are free to 'do their own thing'. In a diverse society like the Netherlands, social cohesion is every bit as much about the things that divide us as those that unite us. Tolerance or forbearance is an important precondition for social cohesion when there are growing differences between citizens or groups of citizens. Based on that general normative framework, policy to promote social cohesion can be thought of as the art of forging connections – an art that allows for the myriad situations in which people feel at home.

Conceptual findings with regard to diversity

Diversity, we conclude, in principle refers to all the ways that people (either individually or groups) may differ from one another, with the characteristics considered to be relevant or significant for our purposes being connected to relationships of power and social norms. While people may differ in connection with numerous characteristics and aspects, not all characteristics and aspects are perceived to be equally salient or significant. Briefly put: saliency is about what people consider important, how they perceive or are perceived, as well as how they respond to one another. It is the 'lens' through which people view reality and their fellow humans – and the refraction of that lens has been determined by social norms. How salient characteristics are assigned depends on the power of articulation: the power that parties possess (to a greater or lesser degree) that enables them to define a *difference* as a distinctive *characteristic*. Because this power of articulation is never absolute and the boundaries of culture and community are – as anthropologists teach us – often drawn in more than one place, we experience a certain ambiguity in our everyday reality with regard to characteristics and differences that are significant. People should pay attention to (among other things) the fact that the specific groups to which individuals may feel they belong (internal classifications) are not always the same groups to which others would assign them (external classifications). Another complicating factor is that diversity may be linked to very subtle forms of exclusion: people may experience oppression or exclusion in multiple ways and the cumulative effect of these may be greater than the sum of the parts. This phenomenon is also referred to as 'intersectionality'.

The more recent emergence of the concept of 'superdiversity' can be viewed as a reaction to the social and geopolitical changes and new migration patterns that have been become increasingly visible since the 1990s. This concept refers to a whole series of factors and characteristics that, due to the classifications being used, remained invisible (or largely so), so that people failed to see all manner of new forms of diversity. Stephen Vertovec (2007, 2019), who had a hand in defining this concept, also wrote about the emergence of new technologies that have expanded all kinds of communication possibilities, so that the extent to which migrants are able to maintain cross-border contact with families, friends or acquaintances has increased (this is referred to using the term 'transnationalism').

While the concept of diversity is often linked to discussions of ethnic and cultural diversity, the concept is in principle subject to much broader interpretation, encompassing gender, sexual orientation, age, health, appearance, educational background, social position, religious or political convictions, and so on. Both the extent (actual or perceived) and the forms of diversity are important and when we additionally take the general mutability of the 'liquid society' (Van den Brink 2020: 59-83) into account, this puts the (over-simplified) contradictions that are often put forth in discussions of social cohesion in a different light as well. Our society is characterised not by one or several static dichotomies (rich versus poor, those with theoretical education versus those with vocational training, urban versus rural), but by a diverse spectrum of dichotomies that can be quite mutable.

Conceptual findings with regard to social cohesion

Judging by the numerous discussions in the media, many people in the Netherlands are experiencing a lack of social cohesion and are, as a result, increasingly ill at ease. In academic terms, social cohesion can also be seen as a sensitising concept: a concept subject to multiple interpretations and therefore one that will always be hotly debated. Anyone hoping to see the 'whole picture' in terms of social cohesion, a picture

that combines all knowledge and offers insight into the phenomenon in all its facets, will need to prepare for disappointment. Social cohesion is, metaphorically speaking, an everlasting puzzle that is constantly rearranging itself and changing colour, and where the final pieces can never be put in place. The reasons for this can be found in the dynamic and unpredictable nature of social operating processes and the simple fact that there are limits to the means of social science research. In other words, more modest expectations are in order here – although it is certainly possible to attain more integral knowledge.

Social cohesion refers to the glue that hold communities together, to the need and compulsion to belong to a certain community, to the feeling of being at home that transcends the self-interested economic relationships that people are obliged to maintain with each other. For a (descriptive) definition and corresponding framework that provide effective tools for conducting empirical research into social cohesion, we can look to Chan et al.:

Social cohesion is a state of affairs concerning both the vertical and the horizontal interactions among members of society as characterized by a set of attitudes and norms that includes trust, a sense of belonging and the willingness to participate and help, as well as their behavioural manifestations.

(Chan et al. 2006: 290)

The two-by-two framework that goes along with this definition distinguishes between subjective experience and objective behaviour on the one hand, and between the horizontal and vertical dimensions of social cohesion on the other. Briefly put, the horizontal dimension relates to the trust and sense of mutual connection that citizens or groups of citizens feel, while the vertical dimension has to do with the mutual trust and relationships between citizens and the government. Even more succinctly, based on the preceding definition and this framework, social cohesion can be defined as the extent to which people or groups of people feel connection with one another and with all sorts of institution, and to which they demonstrate this sense of belonging through their behaviour.

Table S.1 Measuring social cohesion: a two-by-two framework

	subjective component (people's state of mind)	objective component (behavioural manifestations)
horizontal dimension (cohesion within civil society)	<ul style="list-style-type: none"> • general trust with fellow citizens • willingness to cooperate and help fellow citizens, including those from 'other' groups • sense of belonging or identity 	<ul style="list-style-type: none"> • social participation and vibrancy of civil society • voluntarism and donations • presence or absence of major inter-group alliances or cleavages
vertical dimension (state-citizen cohesion)	<ul style="list-style-type: none"> • trust in public figures • confidence in political and other major social institutions 	<ul style="list-style-type: none"> • political participation (e.g., voting, political parties etc.)

Source: Chan et al. (2006: 294)

For those who wish to gain more detailed knowledge of the various types of connections, levels of analysis and research methods that can be distinguished with regard to social cohesion, please refer to chapter 3. In that chapter, we apply four lines of research ('attitude and behaviour', 'bridging and bonding', 'strong and weak connections' and 'formal and informal ties') to provide an impression of the tremendous body of existing knowledge regarding social cohesion. It appears that a new line of research is currently taking shape around the impact of digitalisation: under the heading of 'affective polarisation', we are seeing more and more attention for the polemic effects of the earnings models being driven by the internet economy and the associated social media, as well as for the influence these models exert on institutional and political trust.

Explanations for social cohesion (why it occurs to a greater extent in one society than in another) range from institutional, cultural and structural explanations to resource-related explanations and psychosocial

explanations. As a general rule, institutional explanations look at how a state (such as a welfare state) is organised, for instance all kinds of legal powers (and the enforcement thereof) that may determine or influence the possibilities, limitations and preferences of its citizens. Cultural explanations focus on the question of how individuals socialise within groups and how they adopt all kinds of values, standards, habits and customs. These factors in particular seem to determine the extent to which people tend to connect with others. Structural explanations, on the other hand, direct their attention to the fact that if people are to forge connections with others, they must first have the opportunity to encounter other people. For example: children who attend schools in underprivileged neighbourhoods will not generally encounter many children whose parents have completed higher professional/university education. Resource-related explanations hold that entering into and maintaining social connections is dependent on all manner of resources: economic resources but also cultural resources that provide an individual with knowledge of social norms. Psychosocial explanations focus on the interaction between personal factors and environmental factors, how people derive their identities from groups and how they interpret their living environment through the lens of the social group, leading them to develop a shared sense of connection.

These five clusters of explanations are by no means mutually exclusive: the research shows that in practice they may complement and overlap one another. One thing is especially vital: while the explanatory theories shed light on or contribute to sensibility for a wide range of contexts and environmental factors that can influence social cohesion, we must not confuse these defining contexts and factors with the phenomenon itself.

Notes

- 1 Certain disadvantaged neighbourhoods remain disadvantaged despite all the historic changes that occur in them. See as an example Talja Blokland's (exemplary) ethnography of the urban Rotterdam neighbourhood Hillesluis (1998).
- 2 'In the long run, however, successful immigrant societies have overcome such fragmentation by creating new, cross-cutting forms of social solidarity and more encompassing identities' (Putnam 2007: 137).

Literatuur

- Aanwijzingen voor de Planbureaus (2012). *Aanwijzingen voor de Planbureaus*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via wetten.overheid.nl/BWBR0031972/2012-04-01.
- Agirdag, O. (2016). Etnische diversiteit in het onderwijs. In: B. Eidhof, M. van Houtte en M. Vermeulen (red.), *Sociologen over onderwijs. Inzichten, praktijken en kritieken* (p. 281-307). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 28, nr.1, p. 20-49.
- Alba, R. (2020). *The Great Demographic Illusion*. Princeton: Princeton University Press.
- Alba, R. en N. Foner (2015). Mixed Unions and Immigrant-Group Integration in North America and Western Europe. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, jg. 662, p. 38-56.
- Alesina, A. en E. La Ferrara (2002). Who trusts others? In: *Journal of Public Economics*, jg. 85, nr. 2, p. 207-234.
- Alesina, A. en S. Stantcheva (2020). Diversity, immigration and redistribution. In: *AEA Papers and Proceedings*, jg. 2020, nr. 110, p. 329-334.
- Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice*. Boston: Addison-Wesley.
- Ameri, M., L. Schur, M. Adya, F.S. Bentley, P. McKay en D. Kruse (2018). The Disability Employment Puzzle: A Field Experiment on Employer Hiring Behavior. In: *ILR Review*, jg. 71, nr. 2, p. 329-364.
- Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Arends, J. en M. Tummers (2022). *Vrijwilligerswerk 2021*. Geraadpleegd 14 maart 2023 via cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2022/vrijwilligerswerk-2021/4-samenvatting-en-conclusie.
- Arendt, H. (2017). *The origins of totalitarianism*. (oorspronkelijke uitgave 1951). Londen: Penguin Random House UK.
- Auspurg, K. en T. Hinz (2015). *Factorial Survey Experiments*. New York: Sage Publications Inc.
- Baert, S. (2018). Hiring Discrimination: An Overview of (Almost) All Correspondence Experiments Since 2005. In: M. Gaddis (red.), *Audit Studies: Behind the Scenes with Theory, Method, and Nuance* (p. 63-77). Cham: Springer International Publishing.
- Baldassarri, D. (2020). Market integration accounts for local variation in generalized altruism in a nationwide lostletter experiment. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 117, nr. 6, p. 2858-2863.
- Baldassarri, D. en M. Abascal (2017). Field Experiments Across the Social Sciences. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 2017, nr. 43, p. 41-73.
- Baldassarri, D. en M. Abascal (2020). Diversity and prosocial behavior. In: *Science*, jg. 369, nr. 6508, p. 1183-1187.
- Banaji, M.R. en A.G. Greenwald (2013). *Blindspot: Hidden biases of good people*. New York: Delacorte Press.
- Bauer, M.I., C. Blattman, J. Chytilová, J. Henrich, E. Miguel en T. Mitts (2016). Can war foster cooperation? In: *Journal of Economic Perspectives*, jg. 30, nr. 3, p. 249-274.
- Baumann, G. (2006). *Contesting culture. Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bavel, J. van en D.J. Packer (2021). *The Power of Us*. New York: Little, Brown Spark.
- Berg, E. van den, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.) (2011). *Informele groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bertrand, M. en E. Duflo (2017). Field Experiments on Discrimination. In: A. Banerjee en E. Duflo (red.), *Handbook of Economic Field Experiments* (p. 309-93). Amsterdam: Elsevier B.V.
- Bessudnov, A. en A. Shcherbak (2020). Ethnic hierarchy in the Russian labour market: A field experiment. In: *European Sociological Review*, jg. 36, nr. 1, p. 104-120.
- Beugelsdijk, S. (2021). *De verdeelde Nederlanden*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Birkelund, G.E., A. Janz en E.N. Larsen (2018). *Do males experience hiring discrimination in female-dominated*

- occupations? An overview of field experiments since 1996 (working paper). Oslo: University of Oslo.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York: John Wiley & Sons.
- Blau, P.M. (1977). A Macrosociological Theory of Social Structure. In: *American Journal of Sociology*, jg. 83, nr. 1, p. 26-54.
- Blau, P.M. en J.E. Schwartz (1984). *Crosscutting Social Circles: Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. New York: Academic Press.
- Blokland, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blokland, T. (2000). Unravelling three of a kind: Cohesion, community and solidarity. In: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, jg. 36, nr. 1, p. 56-70.
- Blokland, T. (2009). Het belang van de publieke familiariteit in de openbare ruimte. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 36, nr. 3, p. 183-191.
- Blokland, T. (2017). *Community as Urban Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Blokland, T. en J. Nast (2014). From Public Familiarity to Comfort Zone: The Relevance of Absent Ties for Belonging in Berlin's Mixed Neighbourhoods. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, jg. 38, nr. 4, p. 1142-1159.
- Blommaert, L., F. van Tubergen en M. Coenders (2012). Implicit and explicit interethnic attitudes and ethnic discrimination in hiring. In: *Social Science Research*, jg. 41, nr. 1, p. 61-73.
- Blonk, R.W.B., M.W. van Twuijver, H. van de Ven en A.M. Hazelzet (2015). *Quickscan wetenschappelijke literatuur gemeentelijke uitvoeringspraktijk*. Leiden en Den Haag: TNO/Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Blumer, H. (1958). Race Prejudice as a Sense of Group Position. In: *The Pacific Sociological Review*, jg. 1, nr. 1, p. 3-7.
- Blumer, H. (1969). What is wrong with social theory. In: H. Blumer (red.), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method* (p. 140-152). New Jersey: Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Bohner, G. en M. Wänke (2002). *Attitudes and Attitude Change*. New York: Taylor & Francis Inc.
- Boterman, W. en I. de Wolf (2018). Woonsegregatie bepaalt in grote mate schoolsegregatie. In: *ESB*, jg. 103, nr. 4768, p. 536-539.
- Boterman, W. en W. van Gent (2022). *Making the middle-class city. The politics of gentrifying Amsterdam*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bouckaert, B. (2021). Identiteit. In: F. de Beaufort, P. van Schie en M. Wissenburg (red.), *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid* (p. 139-158). Antwerpen: Gompel & Svacina.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: J.G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (p. 241-258). Westport: Greenwood Press.
- Bovens, M. en A. Wille (2014). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bovens, M., M. Bokhorst, R. Jennissen en G. Engbersen (2016). *Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bovens, M., R. Jennissen, M. Bokhorst en G. Engbersen (2021). *Afscheid van westers en niet-westers. Naar meervoudige indelingen van herkomstgroepen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Brakel, M. van den, W. Portegijs en B. Hermans (2020). *Emancipatiemonitor 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brandt, M.J. en J.T. Crawford (2019). Studying a Heterogeneous Array of Target Groups Can Help Us Understand Prejudice. In: *Current Directions in Psychological Science*, jg. 28, nr. 3, p. 292-298.
- Brewer, M.B. (1991). The Social Self: On Being the Same and Different at the Same Time. In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, jg. 17, nr. 5, p. 475-482.
- Brink, G. van den (2020). *Ruw ontwaken uit een liberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Amsterdam: Prometheus.
- Brock, A., M. Kwakernaak, F. de Meere en H. Boutellier (2019). *Literatuurstudie Sociale Cohesie. Ten behoeve van de ontwikkeling van de Maatschappelijke Impact Analysen (MIA)*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Broockman, D., J. Kalla en J.S. Sekhon (2017). The Design of Field Experiments With Survey Outcomes. In: *Political Analysis*, jg. 25, nr. 4, p. 435-464.

- Brunt, L. (1979). *Stedeling op het platteland. Een antropologisch onderzoek naar de verhoudingen tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken*. Meppel: Boom.
- Bucx, F., C. Carabain en J. Schaper (2020). *Meerjarenplan-notitie: Sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Burt, R.S. (2004). Structural Holes and Good Ideas. In: *American Journal of Sociology*, jg. 110, nr. 2, p. 349-399.
- Campen, C. van, F. Vonk en T. van Tilburg (2018). *Kwetsbaar en eenzaam?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Çankaya, S. (2020). *Mijn ontelbare identiteiten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Çankaya, S. (2022). Ze bedoelden het wél zo – het racisme kan onmogelijk ontkend worden. In: NRC, 27 mei 2022.
- Castells, M. (1989). *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*. Oxford/Cambridge: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society. The information age: Economy, society and culture. Volume 1* (tweede editie). Oxford/Malden: Blackwell Publishers.
- CBS (2015). *Sociale samenhang: wat ons bindt en verdeelt*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2021). *Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899*. Geraadpleegd 10 oktober 2022 via cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37556.
- Chan, J., H.P. To en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. In: *Social Indicators Research*, jg. 75, nr. 2, p. 273-302.
- Cohn, A., M.A. Maréchal, D. Tannenbaum en C.L. Zünd (2019). Civic honesty around the globe. In: *Science*, jg. 365, nr. 6448, p. 70-73.
- Cole, E.R. (2009). Intersectionality and Research in Psychology. In: *American Psychologist*, jg. 64, nr. 3, p. 170-180.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. In: *American Journal of Sociology* (supplement), jg. 94, p. S95-S120.
- Collins, P.H. (2015). Intersectionality's Definitional Dilemmas. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 41, p. 1-20.
- Condon, M. en A. Wichowsky (2020). *The Economic Other: Inequality in the American Political Imagination*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Coté, S. en T. Healy (2001). *The well-being of nations. The role of human and social capital*. Parijs: Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling.
- Coumans, M. en H. Schmeets (2020). *Sociaal contact: kwantiteit en kwaliteit*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. In: *University of Chicago Legal Forum*, jg. 1989, nr. 1, p. 139-167.
- Crisp, R.J. en R.N. Turner (2011). Cognitive Adaptation to the Experience of Social and Cultural Diversity. In: *Psychological Bulletin*, jg. 137, nr. 2, p. 242-266.
- Dagevos, J., M. de Voogd-Hamelink en R. Damen (2022). *Gevestigd, maar niet thuis. Eerste bevindingen uit de Survey integratie migranten (SIM2020)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Daynes, S. en T. Williams (2018). *On Ethnography*. Cambridge: Polity Press.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society: Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag/Tilburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Tilburg University.
- Dekker, P. (2020). *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019 | 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delhey, J., K. Boehnke, G. Dragolov, Z.S. Ignácz, M. Larsen, J. Lorenz en M. Koch (2018). Social Cohesion and Its Correlates: A Comparison of Western and Asian Societies. In: *Comparative Sociology*, jg. 17, nr. 3-4, p. 426-455.
- Dijksterhuis, A. (2018). Reflection on the Professor-Priming Replication Report. In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 13, nr. 2, p. 295-296.
- Dijkstra, A.B. (2012). *Sociale opbrengsten van onderwijs*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Dinesen, P.T., M. Schaeffer en K.M. Sønderskov (2020). Ethnic diversity and social trust: A narrative and meta-analytical review. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 23, p. 441-465.

- DiPrete, T.A., A. Gelman, T. McCormick, J. Teitler en T. Zheng (2011). Segregation in social networks based on acquaintanceship and trust. In: *American Journal of Sociology*, jg. 116, nr. 4, p. 1234-1283.
- Djundeva, M., W. Huijnk, L. Thijsen en E. Miltenburg (2021). De arbeidsmarktpositie van mensen met een migratieachtergrond. In: L. van Noije, D. Verbeek-Oudijk en J. de Haan (red.), *Kwesties voor het kiezen* (p. 143-198). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dotulong, J. (2021). Hoogleraar Dekker: 'Noem niet alles polarisatie'. In: *Relatieblad Movisies: Thema Polarisation*, 11 maart 2021. Geraadpleegd 15 november 2022 via www.movisie.nl/artikel/hoogleraar-dekker-noem-niet-alles-polarisation.
- Dovidio, J.F. en S.L. Gaertner (2010). Intergroup bias. In: S.T. Fiske, D.T. Gilbert en G. Lindzey (red.), *The Handbook of Social Psychology* (p. 1084-1121). New York: Wiley.
- Dunbar, R.I.M. (2021). *Friends: Understanding the Power of our Most Important Relationships*. Boston: Little, Brown & Company.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social: Etude sur l'organisation de sociétés supérieures*. Parijs: Felix Alcan.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide. A study in sociology*. New York: Routledge & Kegan Paul.
- Duyvendak, J.W. (2017). *Thuis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elchardus, M. (2012). Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn. In: B. Völker en M. Elchardus (red.), *De sociale klasse voorbij* (p. 35-84). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Elias, N. (1982). *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Ellemers, N., O. Şahin, W.S. Jansen en J. van der Toorn (2018). Naar effectief diversiteitsbeleid: het bouwen van bruggen tussen wetenschap en praktijk. In: *Gedrag & Organisatie*, jg. 31, nr. 4, p. 409-28.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005). *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., M. Bovens, M. Bokhorst en R. Jennissen (2020a). *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Engbersen, G., M. Kremer, R. Went en A. Boot (2020b). *Het betere werk: De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Engbersen, G., J. de Boom, Y. Seidler, E. Snel en L. van Heck (2022). *Corona & cohesie: Stabiele solidariteit en afnemend vertrouwen in de landelijke overheid. Dashboard Sociale Impact Corona #01. Meting 1 september 2021*. Rotterdam: Risbo/Erasmus School of Social and Behavioural Sciences.
- Engelen, E. (2021). *Ontwaak! Kom uit uw neoliberale sluimer*. Amsterdam: Atheneum - Polak & Van Gennip.
- Enos, R.D. (2017). *The Space between Us*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Es, M.A. van (2018). Islam, intersectionaliteit en superdiversiteit. In: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg. 21, nr. 1, p. 69-74.
- Essed, P. (1991). *Understanding Everyday Racism: An Interdisciplinary Theory*. Londen: Sage Publications.
- Essed, P. (2018). *Alledaags racisme*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Ferris, K. en J. Stein (2018). *The Real World: An Introduction to Sociology* (zesde editie). New York: W.W. Norton & Company.
- Fine, G.A. (2012). Group Culture and the Interaction Order: Local Sociology on the Meso-Level. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 38, p. 159-179.
- Fisher, D.R., K.T. Andrews, N. Caren, E. Chenoweth, M.T. Heaney, T. Leung, N. Perkins en J. Pressman (2019). The science of contemporary street protest: New efforts in the United States. In: *Science Advances*, jg. 5, p. 1-15.
- Fiske, S.T. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In: D.T. Gilbert, S.T. Fiske en G. Lindzey (red.), *The Handbook of Social Psychology. Vol. 2* (p. 357-411). New York: McGraw-Hill.
- Fiske, S.T. (2017). Prejudices in Cultural Contexts: Shared Stereotypes (Gender, Age) Versus Variable Stereotypes (Race, Ethnicity, Religion). In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 12, nr. 5, p. 791-799.
- Fonseca, X., S. Lukosch en F. Brazier (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. In: *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, jg. 32, nr. 2, p. 231-253.
- Forrest, R. en A. Kearns (2000). Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. In: *Urban Studies*, jg. 37, nr. 5-6, p. 995-1017.
- Foucault, M. (1988). *De orde van het spreken*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Foucault, M. (1997). *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij.

- Friedman, S. en D. Laurison (2019). *The Class Ceiling*. Bristol: Policy Press.
- Frissen, P. (2022). Het recht op ondraaglijk verschil. Artikel 23 (vrijheid van onderwijs): een prachtig artikel met een diep opvatting van vrijheid. In: M. ten Hooven (red.), *Ware tolerantie. Hoe we onszelf kunnen zijn en elkaar toch kunnen verdragen* (p. 195-204). Amsterdam: Van Genneep.
- Gaddis, S.M. (2018). *Audit Studies: Behind the Scenes with Theory, Method, and Nuance*. Los Angeles: Springer International Publishing.
- Giddens, A. (1999). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2012). 'Hunkering down' in multi-ethnic neighbourhoods? The effects of ethnic diversity on dimensions of social cohesion. In: *European Sociological Review*, jg. 28, nr. 4, p. 527-537.
- Gilligan, M.J., B.J. Pasquale en C. Samii (2014). Civil war and social cohesion: Lab-in-the-field evidence from Nepal. In: *American Journal of Political Sciences*, jg. 58, nr. 3, p. 604-619.
- Granovetter, M.S. (1973). The Strength of Weak Ties. In: *American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.
- Green, D.P., L.H. McFalls en J.K. Smith (2001). Hate crime: An emergent research agenda. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, p. 479-504.
- Greenaway, V.P. en K.M. Turetsky (2020). Socioecological diversity and inclusion: a framework for advancing diversity science. In: *Current Opinion in Psychology*, jg. 32, p. 171-176.
- Guillaume, Y.R.F., F.C. Brodbeck en M. Riketta (2012). Surface- and deep-level dissimilarity effects on social integration and individual effectiveness related outcomes in work groups: A meta-analytic integration. In: *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, jg. 85, nr. 1, p. 80-115.
- Gül, L. (2021). *Ik ga leven*. Amsterdam: Prometheus.
- Haan, J. de en C. Vrooman (2020). *Processen van Insluiting en Uitsluiting: Een strategisch micro-perspectief (versie 2.2)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haar, M. van der (2017). Een multidimensioneel perspectief op ongelijke diversiteit: aanknopingspunten voor inclusief beleid. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 44, nr. 2, p. 160-163.
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup Biases in Multiple Group Systems: The Perception of Ethnic Hierarchies. In: *European Review of Social Psychology*, jg. 6, nr. 1, p. 199-228.
- Hamidi, L. el (2022). *Generatie 9/11. Migratie, diaspora en identiteit*. Amsterdam/Antwerpen: Pluim.
- Hambrick, D.C., T.S. Cho en M.J. Chen (1996). The influence of top management team heterogeneity on firms' competitive moves. In: *Administrative Science Quarterly*, jg. 41, nr. 4, p. 659-684.
- Harrison, D.A. en K.J. Klein (2007). What's the Difference? Diversity Constructs as Separation, Variety, or Disparity in Organizations. In: *The Academy of Management Review*, jg. 32, nr. 4, p. 1199-1228.
- Hart, J. de (2002). Sociale cohesie bij individuele burgers. In: J. de Hart, F. Knol, C. Maas-de Waal en T. Roes (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 33-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, F. Knol, C. Maas-de Waal en T. Roes (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harteveld, E. (2021). Fragmented foes: Affective polarization in the multiparty context of the Netherlands. In: *Electoral Studies*, jg. 71, p. 1-16.
- Harteveld, E., P. Mendoza en M. Rooduijn (2022). Affective polarization and the populist radical right: Creating the hating? In: *Government and Opposition*, jg. 56, nr. 4, p. 703-727.
- Hayward, C.R. (1998). De-facing power. In: *Polity*, jg. 31, nr. 1, p. 1-22.
- Heide, M. van der, W. Heijman en J. Schaminée (2015). *Ecologische economie*. Ede: Ontwikkelcentrum.
- Henrich, J. (2020). *The Weirdest People in the World*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Henrich, J. en M. Muthukrishna (2021). The Origins and Psychology of Human Cooperation. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 72, p. 207-40.
- Ho, B. (2021). *Why Trust Matters*. New York: Columbia University Press.
- Hoefman, R., M. Djundeva, M. Coenders, S. Kunst en L. Thijssen (2023). *Solidariteit over landsgrenzen heen tijdens de coronapandemie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S. en C. Vrooman (2011). *Dimensies van sociale uitsluiting. Naar een verbeterd meetinstrument*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J. Boelhouwer en J. Kullberg (2021). *Vershil in Nederland 2014-2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hofstra, B., R. Corten, F. van Tubergen en N.B. Ellison (2017). Sources of Segregation in Social Networks: A Novel Approach Using Facebook. In: *American Sociological Review*, jg. 82, nr. 3, p. 625-656.
- Hoogendoorn, S. en M. van Praag (2014). *Ethnic Diversity and Team Performance: A Randomized Field Experiment*. Amsterdam: Tinbergen Institute Research Series.
- Hopkins, D.J. (2010). Politicized places: Explaining where and when immigrants provoke local opposition. In: *American Political Science Review*, jg. 104, nr. 1, p. 40-60.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W., J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (2015). *Werelden van verschil: Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W., R. Damen en L. van Kampen (2022). *LHBT-monitor 2022. De leefsituatie van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender patronen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hurenkamp, M. en J.W. Duyvendak (2022). *De macht der gewoonte. Populisme in de polder*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Iyengar, S., Y. Lelkes, M. Levendusky, N. Malhotra en S.J. Westwood (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 22, p. 129-146.
- Jackson, T. (2010). *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Jacobs, J. (2009). *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*. Amsterdam: SUN Trancity.
- Jans, M. (2014). *Solidariteit in superdiversiteit*. Antwerpen: Diversiteit en Gemeenschapsvorming.
- Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M. Bovens (2018). *De nieuwe verscheidenheid: Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Jobse-van Putten, J. (1995). *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kalmijn, M. (1998). Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 24, nr. 1, p. 395-421.
- Kamp, L. van de en S. Welschen (2019). Sociale cohesie in gentrificerende arbeiderswijken van Amsterdam-Noord. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 46, nr. 3, p. 366-389.
- Kastelein, C. (2021). *Inclusie en diversiteit: Wat, waarom en hoe?*. Utrecht/Den Haag: Movisie/Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Khazaei, F. (2018). Grounds for dialogue: Intersectionality and superdiversity. In: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jg. 21, nr. 1, p. 7-24.
- Klerk, M. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (2021). *Een jaar met corona. Ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koch, A., R. Imhoff, R. Dotsch, C. Unkelbach en H. Alves (2016). The ABC of stereotypes about groups: Agency / socio-economic success, conservative-progressive beliefs and communion. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 110, nr.5, p. 675-709.
- Koopmans, R. en M. Schaeffer (2016). Statistical and Perceived Diversity and Their Impacts on Neighborhood Social Cohesion in Germany, France and the Netherlands. In: *Social Indicators Research*, jg. 125, p. 853-883.
- Koopmans, R., B. Lancee en M. Schaeffer (2015). *Social Cohesion and Immigration in Europe and North America*. New York: Routledge.
- Kraus, M.W., J.W. Park en J.J.X. Tan (2017). Signs of Social Class: The Experience of Economic Inequality in Everyday Life. In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 12, nr. 3, p. 422-435.
- Kremer, M. (2013). *Vreemden in de verzorgingsstaat. Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren*. Den Haag: Boom Lemma.
- Kremer, M. (2017). *Een verbindende verzorgingsstaat. Over burgerschap, zorg en (super)diversiteit (oratie)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kremer, M., A. Parys en L. Verplanke (2019). *Alledaagse attentheid in een superdiverse wijk*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kuipers Munneke, P. (2023). Wat te doen met dertig miljoen. In: *NRC*, 25 januari 2023.
- Kuyper, L. en K. Putters (2020). *Zicht op de samenleving in coronatijd. Eerste analyse van de mogelijke maatschappelijke gevolgen en implicaties voor beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lai, C.K. en M.E. Wilson (2021). Measuring implicit intergroup biases. In: *Social and Personality Psychology Compass*, jg. 15, nr. 1, p. 1-16.

- Laméris, J. (2018). *Living Together in Diversity: Whether, Why, and Where Ethnic Diversity affects Social Cohesion* (ICS-dissertatie). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Laméris, J., G. Kraaykamp, S. Ruiter en J. Tolsma (2018). Size is in the eye of the beholder: How differences between neighbourhoods and individuals explain variation in estimations of the ethnic out-group size in the neighbourhood. In: *International Journal of Intercultural Relations*, jg. 63, p. 80-94.
- Lancee, B. en H.G. van de Werfhorst (2012). Income inequality and participation: A comparison of 24 European countries. In: *Social Science Research*, jg. 41, nr. 5, p. 1166-1178.
- Lichter, D.T., D. Parisi en S. Ambinakudige (2020). The Spatial Integration of Immigrants in Europe: A Cross-National Study. In: *Population Research and Policy Review*, jg. 39, p. 465-491.
- Lijphart, A. (1992). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem: Becht.
- Lin, N. (1999). Social Networks and Status Attainment. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 25, nr. 1, p. 467-487.
- Louis, É. (2022). *Weg met Eddy Bellegeule*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Lucassen, L. en C. Laarman (2009). Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period. In: *The History of the Family*, jg. 14, nr. 1, p. 52-68.
- Lucassen, L. en J. Lucassen (2018). *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Macionis, J.J. en K. Plummer (2008). *Sociology: a global introduction* (vierde editie). Londen: Pearson Education Limited.
- Mak, G. (2000). *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Amsterdam: Olympus/Contact.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, nr. 1, p. 415-444.
- Meer, T. van der (2009). *States of freely associating citizens: Cross-national studies into the impact of state institutions on social, civic, and political participation* (ICS-dissertatie). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Meer, T. van der en J. Tolsma (2014). Ethnic Diversity and Its Effects on Social Cohesion. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 40, p. 1-22.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. In: *American Sociological Review*, jg. 3, nr. 5, p. 672-682.
- Meuleman, B., F. Roosma en K. Abts (2020). Welfare deservingness opinions from heuristic to measurable concept: The CARIN deservingness principles scale. In: *Social Science Research*, jg. 85.
- Monbiot, G. (2007). *Hitte. Hoe voorkomen we dat de planeet verbrand?* Utrecht: Jan van Arkel.
- Moor, T. de (2013). *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Mor Barak, M.E. (2015). *Inclusion is the Key to Diversity Management, but What is Inclusion?*. In: *Human Service Organizations Management, Leadership and Governance*, jg. 39, nr. 2, p. 83-88.
- Moyne, S. (2018). *Not enough. Human rights in an unequal world*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
- Mulder, L. (2018). *Verlies van thuisgevoelens en de relatie met de bevolkingssamenstelling in de buurt*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Mulder, P., A. Batenburg en F.D. Longa (2023). *Energiearmoede in Nederland 2022. Een actuele inschatting op nationaal en lokaal niveau*. Den Haag: TNO.
- Mulligen, P.H. van (2020). *Met ons gaat het nog altijd goed: 8 sombere mythes over Nederland ontrafeld*. Amsterdam: Prometheus.
- Nannestad, P. (2008). What have we learned about generalized trust, if anything?. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 11, p. 413-436.
- Newman, B.J. (2013). Acculturating Contexts and Anglo Opposition to Immigration in the United States. In: *American Journal of Political Science*, jg. 57, nr. 2, p. 374-90.
- NOS (2016). 17 miljoen mensen: een oude hit in een nieuw jasje? In: NOS Nieuws, 4 maart 2016. Geraadpleegd 29 september 2022 via nos.nl/artikel/2090625-17-miljoen-mensen-een-oude-hit-in-een-nieuw-jasje.
- NOS (2021). Hoe nu verder na 'heftigste rellen in 40 jaar'? In: NOS Nieuws, 25 januari 2021. Geraadpleegd 29 september 2022 via nos.nl/collectie/13858/artikel/2365953-hoe-nu-verder-na-heftigste-rellen-in-40-jaar.
- O'Donnell, M., L.D. Nelson, E. Ackermann, B. Aczel, A. Akhtar, S. Aldrovandi, N. Alsharif, R. Andringa, M. Aveyard, P. Babincak, N. Balatekin, S.A. Baldwin, G. Banik, E. Baskin, R. Bell, O. Bialobrzeska, A.R. Birt, W.R. Boot, S.R. Braithwaite, J.C. Briggs, A. Buchner, D. Budd, K. Budzik, L. Bullens, R.L. Bulley, P.R.

- Cannon, K. Cantarero, J. Cesario, S. Chambers, C.R. Chartier, P. Chekroun, C. Chong, A. Cleeremans, S.P. Coary, J. Coulthard, F.M. Cramwinckel, T.F. Denson, M. Diaz-Lago, T.E. Didonato, A. Drummond, J. Eberlen, T. Ebersbach, J.E. Edlund, K.M. Finnigan, J. Fisher, N. Frankowska, E. Garcia-Sanchez, F.D. Golom, A.J. Graves, K. Greenberg, M. Hanioti, H.A. Hansen, J.A. Harder, E.R. Harrell, A. Hartanto, M. Inzlicht, D.J. Johnson, A. Karpinski, V.N. Keller, O. Klein, L. Koppel, E. Krahmer, A. Lantian, M.J. Larson, J.B. Le'gal, R.E. Lucas, D. Lynott, C.M. Magaldino, K. Massar, M.T. McBee, N. McLatchie, N. Melia, M.C. Mensink, L. Mieth, S. Moore-Berg, G. Neeser, B.R. Newell, M.K. Noordewier, A.A. Özdogru, M. Pantazi, M. Parzuchowski, K. Peters, M.C. Philipp, M.M.H. Pollmann, P. Rentzelas, R. Rodriguez-Bailon, J.P. Roer, I. Ropovik, N.A. Roque, C. Rueda, B.T. Rutjens, K. Sackett, J. Salamon, Á. Sánchez-Rodríguez, B. Saunders, J. Schaafsma, M. Schulte-Mecklenbeck, D.R. Shanks, M.F. Sherman, K.M. Steele, N.K. Steffens, J. Sun, K.J. Susa, B. Szaszi, A. Szollosi, R.M. Tamayo, G. Tinghög, Y.Y. Tong, C. Tweten, M.A. Vadillo, D. Valcarcel, N. van der Linden, M. van Elk, F. van Harreveld, D. Västfjäll, S. Vazire, P. Verduyn, M.N. Williams, G.B. Willis, S.E. Wood, C. Yang, O. Zerhouni, R. Zheng en M. Zrubka (2018). Registered Replication Report: Dijksterhuis and van Knippenberg (1998). In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 13, nr. 2, p. 268-294.
- Olsen, J.E. en L.L. Martins (2016). Racioethnicity, community makeup, and potential employees' reactions to organizational diversity management approaches. In: *Journal of Applied Psychology*, jg. 101, nr. 5, p. 657-672.
- Oorschot, W. van (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. In: *Policy and Politics*, jg. 28, nr. 1, p. 33-49.
- Oswald, F.L., G. Mitchell, H. Blanton, J. Jaccard en P.E. Tetlock (2015). Using the IAT to predict ethnic and racial discrimination: Small effect sizes of unknown societal significance. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 108, nr. 4, p. 562-571.
- Over, H. (2021). Seven Challenges for the Dehumanization Hypothesis. In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 16, nr. 1, p. 3-13.
- Page, S.E. (2010). *Diversity and Complexity*. Princeton: Princeton University Press.
- Pager, D. en L. Quillian (2005). Walking the talk? What employers say versus what they do. In: *American Sociological Review*, jg. 70, nr. 3, p. 355-380.
- Paluck, E.L. en D.P. Green (2009). Prejudice Reduction: What Works? A Review and Assessment of Research and Practice. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 60, p. 339-367.
- Paluck, E.L., S.A. Green en D.P. Green (2019). The contact hypothesis re-evaluated. In: *Behavioural Public Policy*, jg. 3, nr. 2, p. 129-158.
- Paluck, E.L., R. Porat, C.S. Clark en D.P. Green (2021). Prejudice Reduction: Progress and Challenges. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 72, p. 533-560.
- Pelled, L.H., K.M. Eisenhardt en K.R. Xin (1999). Exploring the black box: An analysis of work group diversity, conflict, and performance. In: *Administrative Science Quarterly*, jg. 44, nr. 1, p. 1-28.
- Penner, L.A., J.F. Dovidio en J.A. Piliavin (2005). Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 56, p. 365-392.
- Pettigrew, T.F. (2016). In pursuit of three theories: Authoritarianism, relative deprivation, and intergroup contact. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 67, p. 1-21.
- Pettigrew, T.F. en L.R. Tropp (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 90, nr. 5, p. 751-83.
- Pichler, F. en C. Wallace (2007). Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 4, p. 423-435.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 24, nr. 1, p. 1-24.
- Portes, A. en E. Vickstrom (2011). Diversity, Social Capital, and Cohesion. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 37, p. 461-79.
- Posthumus, H., J. den Ridder en J. de Hart (2014). *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prins, B. (red.) (2013). *Superdivers! Alledaagse omgangsvormen in de grootstedelijke samenleving*. Utrecht/ Den Haag: Eburon/De Haagse Hogeschool.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2007). *E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century*.

- In: *Scandinavian Political Studies*, jg. 30, nr. 2, p. 137-74.
- Putnam, R.D. (2015). *Our Kids: The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. en S.R. Garrett (2020). *The Upswing: How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again*. New York: Simon & Schuster.
- Putters, K. (2019). *Veenbrand*. Amsterdam: Prometheus.
- Putters, K. (2022). *Het einde van de BV Nederland. Over de noodzaak van een verhaal voor onze samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe. In: *American Sociological Review*, jg. 60, nr. 4, p. 586-611.
- Ramos, M.R., M.R. Bennett, D.S. Massey en M. Hewstone (2019). Humans adapt to social diversity over time. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, jg. 116, nr. 25, p. 12244-12249.
- Rana, J. en A. de Koning (2022). *Diversiteit in de culturele sector. Over het ongerief en belang van meten*. Geraadpleegd 3 februari 2023 via boekman.nl/tijdschrift-artikel/artikelen/diversiteit-in-de-culturele-sector.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut economics. Seven ways to think like a 21st-century economist*. Londen: Random House Business Books.
- Ridder, J. den (2020). *Maatschappelijke en politieke participatie. De sociale staat van Nederland: 2020*. Geraadpleegd 12 november 2022 via digitaal.scp.nl/ssn2020/maatschappelijke-en-politieke-participatie/.
- Ridder, J. den, P. Dekker en E. Boonstoppel (2018). *Burgerperspectieven 2018* | 3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, E. Steenvoorden, T. van der Meer en P. Dekker (2020). *Burgerperspectieven 2020* | 4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, S. Kunst, L. van 't Hul en A. van den Broek (2022). *Burgerperspectieven Bericht 1 2022*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ritzer, G. (2018). *Introduction to Sociology* (vierde editie). Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Rivera, L.A. en A. Tilcsik (2016). Class Advantage, Commitment Penalty: The Gendered Effect of Social Class Signals in an Elite Labor Market. In: *American Sociological Review*, jg. 81, nr. 6, p. 1097-1131.
- Rli (2022). *Financiering in transitie. Naar een actieve rol van de financiële sector in een duurzame economie*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- Roberson, Q.M. (2006). Disentangling the meanings of diversity and inclusion in organizations. In: *Group and Organization Management*, jg. 31, nr. 2, p. 212-236.
- Roberson, Q., O. Holmes en J.L. Perry (2017). Transforming research on diversity and firm performance: A dynamic capabilities perspective. In: *Academy of Management Annals*, jg. 11, nr. 1, p. 189-216.
- Roggeveen, S. (2020). *Jewish-Muslim Relations in Amsterdam: Cooperation and Tension in Times of Turmoil*. Amsterdam: University of Amsterdam/Amsterdam Institute for Humanities Research.
- Rooth, D. (2010). Automatic associations and discrimination in hiring: Real world evidence. In: *Labour Economics*, jg. 17, nr. 3, p. 523-534.
- Roth, W.D. (2016). The multiple dimensions of race. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 39, nr. 8, p. 1310-1338.
- Salganik, M.J. (2018). *Bit by Bit*. Princeton: Princeton University Press.
- Sampson, R.J. (2012). *Great American City: Chicago and the Enduring Neighborhood Effect*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sampson, R.J. en W.B. Groves (1989). Community Structure and Crime: Testing Social-Disorganization Theory. In: *American Journal of Sociology*, jg. 94, nr. 4, p. 774-802.
- Sampson, R.J., J.D. Morenoff en F. Earls (1999). Beyond Social Capital: Spatial Dynamics of Collective Efficacy for Children. In: *American Sociological Review*, jg. 64, nr. 5, p. 633-660.
- Sassen, S. (2001). *The global city. New York, London, Tokyo* (tweede editie). Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Savage, M., F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman en A. Miles (2013). A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. In: *Sociology*, jg. 47, nr. 2, p. 219-250.
- Savelkoul, M., P. Scheepers, J. Tolsma, en L. Hagendoorn (2011). Anti-Muslim attitudes in the Netherlands: Tests of contradictory hypotheses derived from ethnic competition theory and intergroup contact theory. In: *European Sociological Review*, jg. 27, nr. 6, p. 741-758.

- Schachter, A., R.D. Flores en N. Maghbooleh (2021). Ancestry, Color, or Culture? How Whites Racially Classify Others in the U.S. In: *American Journal of Sociology*, jg. 126, nr. 5, p. 1220-1263.
- Schaeffer, M. (2016). *Ethnic Diversity and Social Cohesion: Immigration, Ethnic Fractionalization and Potentials for Civic Action*. Londen: Routledge.
- Schaeffer, R.T. (2013). *Sociology: a brief introduction* (tiende editie). New York: McGraw-Hill.
- Scheepers, P., M. Gijsberts en M. Coenders (2002). Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat. In: *European Sociological Review*, jg. 18, nr. 1, p. 17-34.
- Schiefer, D. en J. van der Noll (2017). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. In: *Social Indicators Research*, jg. 132, p. 579-603.
- Schmeets, H. (2017). *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Schmeets, H. en S. te Riele (2014). Declining Social Cohesion in The Netherlands? In: *Social Indicators Research*, jg. 115, p. 791-812.
- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (red.) (2008). *Betrekkelijke betrokkenheid: Studies in sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schneider, S.L. (2008). Anti-immigrant attitudes in Europe: Outgroup size and perceived ethnic threat. In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 1, p. 53-67.
- Schuyt, K. (1997). Sociale cohesie: de actualiteit van een begrip. In: K. Schuyt (red.), *Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie publiekscolleges in De Balie door Kees Schuyt* (p. 15-28). Amsterdam: De Balie.
- Schuyt, K. (2022). Hoeveel tolerantie kan een samenleving verdragen? Tussen te weinig en te veel. In: M. ten Hooven (red.), *Ware tolerantie. Hoe we onszelf kunnen zijn en elkaar toch kunnen verdragen* (p. 73-87). Amsterdam: Van Gennep.
- Shemla, M. en B. Meyer (2012). Bridging Diversity in Organizations and Cross-Cultural Work Psychology by Studying Perceived Differences. In: *Industrial and Organizational Psychology*, jg. 5, nr. 3, p. 370-372.
- Shemla, M., B. Meyer, L. Greer en K.A. Jehn (2016). A review of perceived diversity in teams: Does how members perceive their team's composition affect team processes and outcomes?. In: *Journal of Organizational Behavior*, jg. 37, p. 589-5106.
- Sidanius, J. en F. Pratto (1999). *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, G. (1904). The sociology of conflict II. In: *American Journal of Sociology*, jg. 9, nr. 5, p. 672-689.
- Simon, C., L. Vermeij en A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Small, M.L. (2009). *Unanticipated Gains Origins of Network Inequality in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Small, M.L. (2019). *Someone To Talk To. How Networks Matter in Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, J.E.H. (2022). *The internet is not what you think it is. A history, a philosophy, a warning*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Smith, J.A., M. McPherson en L. Smith-Lovin (2014). Social Distance in the United States: Sex, Race, Religion, Age, and Education Homophily among Confidants, 1985 to 2004. In: *American Sociological Review*, jg. 79, nr. 3, p. 432-456.
- Smouter, K. (2022). Ons zelfbeeld (2). Achter de kloof. In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 146, nr. 51-52, p. 26-29.
- Snellman, A. en B. Ekehammar (2005). Ethnic hierarchies, ethnic prejudice, and social dominance orientation. In: *Journal of Community and Applied Social Psychology*, jg. 15, p. 83-94.
- Steenbekkers, A., L. Vermeij en P. van Houwelingen (2017). *Dorpsleven tussen stad en land*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenvoorden, E. (2016). *Societal pessimism: A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag/Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau/Universiteit van Amsterdam.
- Stekelenburg, J. van (2017). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet* (oratie). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Sterkenburg, N. (2021). *Maar dat mag je niet zeggen: De nieuwe generatie radicaal- en extreemrechts in Nederland*. Amsterdam: Das Mag Uitgeverij.
- Stuart, D. (2021). *Shuggie Bain*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Sue, D.W., C.M. Capodilupo, G.C. Torino, J.M. Bucceri, A.M.B. Holder, K.L. Nadal en M. Esquilin (2007). Racial microaggressions in everyday life: Implications for clinical practice. In: *American Psychologist*, jg. 62, nr. 4, p. 271-286.
- Swaan, A. de (2001). *Human Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Swaan, A. de (2004). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (2007). *Bakens in niemandsland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tajfel, H. (1982). Social Psychology of Intergroup Relations. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 33, p. 1-39.
- Tajfel, H. en J.C. Turner (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel en W.G. Austin (red.), *The psychology of intergroup relations* (p. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Teymoori, A., B. Bastian en J. Jetten (2017). Towards a Psychological Analysis of Anomie. In: *Political Psychology*, jg. 38, nr. 6, p. 1009-1023.
- Thielmann, I., G. Spadaro en D. Balliet (2020). Personality and prosocial behavior: A theoretical framework and meta-analysis. In: *Psychological Bulletin*, jg. 146, nr. 1, p. 30-90.
- Thijssen, L. (2020). *Racial and Ethnic Discrimination in Western Labor Markets: Empirical Evidence from Field Experiments* (ICS-dissertatie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Thomas, D.A. en R.J. Ely (1996). Making differences matter: A new paradigm for managing diversity. In: *Harvard Business Review*, jg. 74, p. 79-90.
- Tiemeijer, W. (2017). *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?* Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Tilcsik, A. (2011). Pride and Prejudice: Employment Discrimination against Openly Gay Men in the United States. In: *American Journal of Sociology*, jg. 117, nr. 2, p. 586-626.
- TK (2009/2010). *Jaarnota Integratiebeleid 2007-2011*. Brief van de minister van Wonen, Wijken en Integratie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 17 november 2009. Tweede Kamer, vergaderjaar 2009/2010, 31268, nr. 25.
- Tolsma, J., T. van der Meer en M. Gesthuizen (2009). The impact of neighbourhood and municipality characteristics on social cohesion in the Netherlands. In: *Acta Politica*, jg. 44, nr. 3, p. 286-313.
- Tomaskovic Devey, D. en D. Avent-Holt (2019). *Relational Inequalities: An Organizational Approach*. New York: Oxford University Press.
- Tönnies, F. (1957). *Community and society*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Treur, F. (2010). *Dorsvloer vol confetti*. Amsterdam: Prometheus.
- Tubergen, F. van (2020). *Introduction to Sociology*. Londen: Routledge.
- Uttee, W.C., W. Arts en H. Flap (2009). *Sociologie: Vragen, Uitspraken en Bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhoff Groningen.
- Unzueta, M.M., E.D. Knowles en G.C. Ho (2012). Diversity Is What You Want It to Be: How Social-Dominance Motives Affect Construals of Diversity. In: *Psychological Science*, jg. 23, nr. 3, p. 303-309.
- Uslaner, E.M. (2010). *The moral foundations of trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, E.M. (2018). *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. New York: Oxford University Press.
- Van Dale (2022). Betekenis 'diversiteit'. Geraadpleegd 10 oktober 2022 via vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/diversiteit#.ZGHe5HZBxPZ.
- Vanhille, J., T. Goedemé en G. Verbist (2019). Sociale ongelijkheid in het klimaatvraagstuk. In: S. Dierckx (red.), *Klimaat en sociale rechtvaardigheid* (p. 61-83). Antwerpen: Gompel & Svacina.
- Veit, S. (2015). Thinking About Ethnic Diversity: Experimental evidence on the causal role of ethnic diversity in German neighborhoods and schools. In: R. Koopmans, B. Lancee en M. Schaeffer (red.), *Social Cohesion and Immigration in Europe and North America* (p. 167-187). New York: Routledge.
- Ven, C. van der (2022). Gender zonder grenzen. Noch man, noch vrouw, of beide. In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 146, nr. 49, p. 24-31.
- Vendrik, K. (1997). Voorwoord. In: K. Schuyt (red.), *Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie publiekscolleges in De Balie door Kees Schuyt* (p. 7-13). Amsterdam: De Balie.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verkuyten, M. (2010). *Identiteit en diversiteit. De tegenstelling voorbij*. Amsterdam: Pallas Publications/Amsterdam University Press.
- Vermeij, L. en W. Hamelink (2021). *Lang niet toegankelijk: Ervaringen van Nederlanders met een lichamelijke beperking als spiegel van de samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Vermeij, L. en J. Kullberg (2015). *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en J. den Ridder (2016). Samenleven: veranderende verbanden en het risico van segregatie. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet* (p. 143-173). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeulen, F. (2021). *Open armen en dichte deuren: Percepties van Syrische en Eritrese statushouders over hun sociaal-culturele positie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 30, nr. 6, p. 1024-1054.
- Vertovec, S. (2019). Talking around super-diversity. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 42, nr. 1, p. 125-139.
- Vervoort, M., H. Flap en J. Dagevos (2011). The Ethnic Composition of the Neighbourhood and Ethnic Minorities' Social Contacts: Three Unresolved Issues. In: *European Sociological Review*, jg. 27, nr. 5, p. 586-605.
- Vogels, R., M. Turkenburg en L. Herweijer (2021). *Samen of gescheiden naar school: De betekenis van sociale scheiding en ontmoeting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Völker, B. (2009). Buurten, gemeenschappen, collectieve goederen en kwaden. In: M. Gesthuizen en V. Veldheer (red.), *Sociale samenhang in de wijk. NSV actualiteitscollege 2008* (p. 9-19). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Völker, B. en M. Elchardus (red.) (2012). *Sociale breuklijnen herzien: Een review-essay en een empirische analyse*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Vriens, E. (2021). *Mutualism in the 21st century: The why, when, and how behind successful risk-sharing institutions* (ICS-dissertatie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Vrooman, C. (2009). *Rules of Relief: Institutions of social security, and their impact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. (2020). *De veranderende verzorgingsstaat: Visies, elementen en vragen (versie 2.4)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Idema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid: De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Vershil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vroonhoven, M. van (2022). Op Johans foto's louter mistroostige, grauwege flatgebouwen. Het lekt en tocht overal. In: *de Volkskrant*, 15 oktober 2022.
- Wasow, O. (2020). Agenda Seeding: How 1960s Black Protests Moved Elites, Public Opinion and Voting. In: *American Political Science Review*, p. 114, nr. 3, p. 638-659.
- Weerd, F. de (2022). Hoe de Oekraïense identiteit vorm kreeg – en door Poetin wordt versterkt. In: *de Volkskrant*, 27 maart 2022.
- Wekker, G. (2018). *Witte onschuld*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Werfhorst, H.G. van de (2014). Politieke en sociale gevolgen van inkomensongelijkheid. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid* (p. 113-132). Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Amsterdam University Press.
- Wiertz, D. (2016). Segregation in Civic Life: Ethnic Sorting and Mixing across Voluntary Associations. In: *American Sociological Review*, jg. 81, nr. 4, p. 800-827.
- Wijk, D. van, M. Eismann en A.C. Liefbroer (2023). *Complotdenken in Europa en Nederland*. Geraadpleegd 11 januari 2023 via stukroodvlees.nl/complotdenken-in-nederland-en-europa.
- Wikipedia (2022a). 15 Miljoen Mensen. Geraadpleegd 29 september 2022 via nl.wikipedia.org/wiki/15_miljoen_mensen.
- Wikipedia (2022b). In-groep en uit-groep. Geraadpleegd 18 januari 2023 via nl.wikipedia.org/wiki/In-groep_en_uit-groep.
- Wikipedia (2022c). Eigengruppe und Fremdgruppe. Geraadpleegd 18 januari 2023 via de.wikipedia.org/wiki/Eigengruppe_und_Fremdgruppe.
- Wilkinson, R.G. en K.E. Pickett (2018). *The Inner Level: How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Well-being*. Londen: Penguin Books.
- Wolters, W. en N.D. de Graaf (2005). *Maatschappelijke problemen*. Amsterdam: Boom.

- Wouters, R. (2019). The Persuasive Power of Protest. How Protest wins Public Support. In: *Social Forces*, jg. 98, nr. 1, p. 403-426.
- Wouters, R. en S. Walgrave (2017). Demonstrating Power: How Protest Persuades Political Representatives. In: *American Sociological Review*, jg. 82, nr. 2, p. 361-383.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Zee, K. van der en J.P. van Oudenhoven (2022). Towards a dynamic approach to acculturation. In: *International Journal of Intercultural Relations*, jg. 88, p. 119-124.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism. The fight for a human future at the new frontier of power*. Londen: Profile Books.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

The logo consists of the number '50' in a large, white, sans-serif font. To the right of the '0' is a stylized white icon of a family: a man, a woman, and a child. To the right of the icon, the text 'jaar spiegel van de samenleving' is written in a smaller, white, sans-serif font, arranged in three lines: 'jaar spiegel', 'van de', and 'samenleving'.